

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ
ВАЗИРЛИГИ**

**НАМАНГАН МУХАНДИСЛИК-ИҚТИСОДИЁТ ИНСТИТУТИ
“ИҚТИСОДИЁТ” ФАКУЛТЕТИ
“ИҚТИСОДИЁТ” КАФЕДРАСИ**

“Иқтисодиёт”
кафедраси мудири:
и.ф.н., доц. Я. Алиев _____

Ҳимояга руҳсат этилди
факултет декани:

“ _____ ” _____ 2011 йил

“Иқтисодиёт” таълим йўналиши бўйича битирувчи

ПАРПИБОЕВА ДИЛНОЗАНИНГ

**“Мамлакатни модернизация қилиш шароитида саноат корхоналарида моддий
ресурслардан самарали фойдаланиш” мавзусидаги**

БИТИРУВ МАЛАКАВИЙ ИШИ

Битирувчи:

Парпибоева Дилноза _____

Илмий раҳбар:

Доцент . Р.Исмамов _____

Наманган – 2011й.

МУНДАРИЖА

БЕТ

Кириш.....	3
I-боб. Мамлакатни модернизация қилиш шароитида саноат корхоналарида моддий ресурслардан фойдаланишнинг назарий асослари.....	
1.1 Саноат корхона фаолиятида моддий ресурсларни ўрни ва аҳамияти.....	7
1.2 Мамлакатни модернизация қилиш шароитида моддий ресурсларни шакллантириш ва улардан самарали фойдаланишнинг ташкилий - иқтисодий асослари.....	17
II-боб. “Намангандонмахсулот” ОАЖнинг моддий ресурслар билан таъминланиши ва улардан самарали фойдаланиш таҳлили.....	
2.1. Корхонада моддий ресурслардан фойдаланиш кўрсаткичлари таҳлили..	31
2.2 Корхонани молиявий натижавийлик кўрсаткичлари ва уларга иқтисодий омилларни таъсири.....	43
III-боб. Мамлакатни модернизация қилиш шароитида саноат корхоналарида моддий ресурслардан самарали фойдаланишнинг такомиллаштириш йўналишлари.....	
3.1. Моддий ресурслардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш йўналишлари.....	56
3.2. Мамлакатни модернизация қилиш шароитида саноат корхоналари моддий ресурсларни тежаш йўллари.....	60
Хулоса ва таклифлар.....	66
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	70

Кириш

Мавзунинг долзарблиги. Бугунги кунда иқтисодиётимиз олдида турган ва биринчи навбатда ҳал қилинишни талаб этувчи асосий вазифа-бу иқтисодиётни барқарор ва мутаносиб суръатларда ўсиши ҳамда таркибий ўзгаришлар ва модернизациялашни таъминлаш, унинг энг муҳим тармоқларини техник ва технологик жиҳатдан янгилаш, солиқ сиёсатини эркинлаштиришдан иборатдир.

Мамлакатимзда саноатни хиссаси ялпи ички маҳсулотда ортиб бормоқда. Жумладан, Президент Ислом Каримовнинг 2010 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2011 йилга мўлжалланган энг муҳим устувор йўналишларга бағишланган Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузасида таъкидлаб ўтганларидек, “Агар ўн йил олдин, яъни 2000 йилда мамлакатимиз ялпи ички маҳсулотида саноатнинг ҳиссаси атиги 14,2 фоизни ташкил етган бўлса, 2010 йилда бу кўрсаткич 24 фоизни, транспорт ва алоқанинг улуши тегишли равишда 7,7 ва 12,4 фоизни ташкил этди”¹.

Республикаимизда катта хом-ашё базасининг мавжудлиги, пахтани қайта ишлашга катта эътибор қаратилаётганлиги, меҳнат ресурсларининг етарлилиги, ҳудудларимизда ишсизлик даражасини пасайтиришнинг муҳимлиги Республикаимизда, айниқса унинг ҳудудларида енгил саноат ривожланишини такомиллаштиришимиз зарурдир. Шунинг учун ушбу тармоқнинг ривожланишига ҳукумат томонидан ва шахсан Президент И.Каримов томонидан катта аҳамият берилаётгани бежиз эмас. Бунга енгил саноат тармоғини ривожлантиришни қўллаб-қувватловчи қатор қарорлар ва фармонлар қабул қилингани мисол бўла олади. Президентимиз 2008 йил якунларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси йиғилишидаги маърузаларида: «Бугунги кунда иқтисодиётнинг етакчи тармоқларида ишлаб чиқаришни

¹ “Барча режа ва дастурларимиз ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади”, Президент Ислом Каримовнинг 2010 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2011 йилга мўлжалланган энг муҳим устувор йўналишларга бағишланган Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси. Халқ сўзи. 2011

модернизация қилиш, техник ва техналогик жиҳатдан қайта жиҳозлаш билан боғлиқ ишларни аҳволи ўзига жиддий эътибор қаратишни талаб этади»² деб кўрсатиб ўтгани фикримиз далили бўла олади. Мамлакатимизни бозор иқтисодиётига ўтиш давридаги стратегиялари ичида иқтисодиётдаги моддий, табиий ва меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланиш муҳим аҳамият касб этмоқда. Моддий ресурслардан самарали фойдаланиш масаласи жуда муҳим бўлганлигидан, бу масала стратегия даражасига олиб чиқилган. Ушбу масалани ижобий тарзда ҳал қилиниши мамлакатимиз иқтисодий қудратини янада оширишга салмоқли ҳисса қўшади.

Турли мулк шаклидаги ташкилотлар ўз фаолиятларини мустақил тарзда амалга оширишлари, улар фаолиятларидаги мустақилликни ортиши моддий ресурслардан фойдаланиш масаласига турлича муносабатда бўлишни юзага келтирди. Корхона ва ташкилотлар ўз мақсадидан келиб чиққан ҳолда турли ресурслардан фойдаланадилар. Мамлакатимиз ва вилоятимиздаги моддий ресурслар чеклангандир. Шу билан биргаликда мамлакат ва вилоят аҳолисининг эҳтиёжлари ҳар томонлама ортиб бормоқда. Ортиб бораётган бу эҳтиёжни тўлароқ қондириб бориш учун ҳар бир бирлик ресурсдан кўпроқ маҳсулот олиш ва хизматлар кўрсатиш лозим. Ушбу масала бугунги кунга келиб янада долзарб масалалардан бирига айланди. Саноат корхоналарида моддий ресурслардан самарали фойдаланиш бўйича асосланган таклифлар ишлаб чиқиш, ресурслардан фойдаланишнинг самарали йўналишларини таклиф қилиш иқтисодиётдаги долзарб масалалардан энг муҳимига айланди ва ҳозирги вақтда ўз ечимини кутмоқда.

Мавзунинг ўрганилганлик даражаси. Мамлакатимиздаги ва чет эллардаги қатор олимлар ва мутахассисларнинг диққат эътибори кўп вақтлардан бери моддий ресурслардан фойдаланиш масаласига қаратилган.

² Президент Ислон Каримовнинг 2008 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2009 йилга мўлжалланган энг муҳим устувор йўналишларга бағишланган Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси.

Улар моддий ресурслардан фойдаланишда самарадорликни оширишни ҳар томонлама таҳлил қилганлар ва мос равишда қатор таклифларни ишлаб чиқишга ҳаракат қилганлар. Жумладан, Д.Пиндайк, И.Самуэльсон, М.Мескон, К.Смирнов сингари кўзга ташланган олимлар билан бир қаторда А.Ўлмасов, С.Ғуломов, М.Шарифхўжаев, И.Искандаров, Р.Қосимов сингари мамлакатимиз олимлари томонидан моддий ресурсларда фойдаланиш масаласи ҳар томонлама ўрганилган ва қатор изланишлар олиб борилган.

БМИнинг мақсад ва вазифалари. Илмий изланишнинг мақсади иқтисодий ислохотлар чуқурлашаётган шароитда саноат корхоналарида моддий ресурслардан самарали фойдаланишнинг илмий асосланган йўналишларини белгилашдир. Ушбу мақсаддан келиб чиқиб, қуйидаги вазифалар белгиланди ва ҳал этилди:

- моддий ресурслар ва улардан самарали фойдаланишнинг назарий асосларини ўрганиш;
- моддий ресурслардан самарали фойдаланишнинг ташкилий иқтисодий тадбирларини тузиш;
- саноат корхонасида моддий ресурслардан фойдаланиш даражасини таҳлил қилиш ва баҳолаш;
- моддий ресурслар сарфини меъёрлаштириш бўйича таклифлар ишлаб чиқиш;
- моддий ресурслардан фойдаланиш истикболини белгилаш.

БМИнинг предмети. Саноат корхоналарида моддий ресурслардан самарали тарзда фойдаланишнинг асосларини аниқлаш ва йўналишларини белгилаб бериш.

БМИ объекти сифатида “Намангандонмахсулот” ОАЖ ҳисобланади.

БМИнинг назарий ва услубий асослари бўлиб, ижтимоий-иқтисодий воқеликни ўрганишнинг диалектик усули, шунингдек, республикаимиз Президенти И.А.Каримовнинг асарларида илгари сурилган ғоялар, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Сессияларида қабул қилинган қонунлар, Президент фармонлари, Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари

ва йирик иқтисодчи олимларнинг илмий қарашлари хизмат қилди. Бундан ташқари “Намангандонмахсулот” ОАЖнинг хисобот маълумотлардан кенг фойдаланилган.

БМИнинг илмий янгилиги. Мамлакатимизда иқтисодий ислохотларни амалга ошириш жараёнида ҳар бир иқтисодий ресурсдан, жумладан, моддий ресурслардан самарали тарзда фойдаланиш долзарб вазифа бўлганлиги эътиборга олиниб, улардан самарали фойдаланишнинг илмий-асосланган йўналишларини ишлаб чиқиш диплом ишининг илмий янгилиги учун асос бўлди. Ишнинг илмий янгилиги қуйидагиларда ифодаланган:

- иқтисодий ислохотлар чуқурлашуви шароитида моддий ресурслардан тежамкорлик билан фойдаланиш йўналишларини ишлаб чиқилди;

- моддий ресурслардан фойдаланиш билан ходимларни рағбатлантириш тизими ўртасидаги муносабатни аниқланди:

- ишлаб чиқаришда «моддий ресурслардан унумли фойдаланиш коэффиценти» кўрсаткичини жорий қилишни таклиф этилди:

- моддий ресурслардан фойдаланишнинг истикболи белгиланди;

- моддий ресурслар сарфини меъёрлаштириш бўйича таклифлар ишлаб чиқилди;

- ҳом ашёдан комплекс фойдаланиш имкониятлари аниқланди ва улардан фойдаланиш йўллари белгиланди.

Битирув малакавий ишнинг таркиби. Диплом иши кириш, учта боб, хулоса ва таклифлар ҳамда фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат.

I-боб. Мамлакатни модернизация қилиш шароитида саноат корхоналарида моддий ресурслардан фойдаланишнинг назарий асослари

1.1 Саноат корхона фаолиятида моддий ресурсларни ўрни ва аҳамияти.

Иқтисодиётнинг таркибий тузилишини такомиллаштириш вазифаси иқтисодий ислохотларни амалга оширишда доимо диққатимиз марказида бўлиб, иқтисодий ривожланиш борасида эришган ютуқларимизнинг муҳим омили ҳисобланади. Жаҳон иқтисодиётида кечаётган мураккаб жараёнлар иқтисодиётни барқарор ривожлантириш, рақобатбардошлигини ошириш учун унинг таркибий тузилишини муттасил такомиллаштириб бориш, ишлаб чиқаришни замонавий техника ва технологиялар билан таъминлаш заруратини янада кучайтирди. Мамлакатнинг рақобатбардошлиги энг аввало унинг иқтисодиёти рақобатбардошлиги орқали ифодаланади.

Миллий иқтисодиётнинг рақобатбардошлик даражаси унинг табиий ресурс салоҳияти, меҳнат ресурсларининг сони ва сифати (малака даражаси), ишлаб чиқаришнинг техник-технологик модернизациялашганлик даражаси, иқтисодиёт таркибий тузилишининг такомиллашганлиги, давлатнинг иқтисодий ривожланиш ҳамда ислохотлар стратегияси қай даражада илмий асосланганлиги ва ўзгаришлар жараёнларини ҳисобга олганлиги ҳамда бошқа бир қанча омилларга боғлиқ.

Мамлакатимизда чуқур ўзгаришлар, сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг барча томонларини изчил ислоҳ этиш ва либераллаштириш, жамиятимизни демократик янгилаш ва модернизация қилиш жараёнлари жадал суръатлар билан ривожланиб бормоқда. Бунда кучли фуқаролик жамиятини шакллантириш йўлида белгилаб олинган ва изчил равишда амалга оширилаётган улкан вазифалар мустаҳкам замин яратмоқда.

Иқтисодиёт ривожининг барча босқичларида моддий ресурслардан тежамкорлик билан фойдаланиш давлат аҳамиятига молик вазифалардан бири бўлиб келган. Марказлашган иқтисодиётдан бозор иқтисодиётига ўтиш, ишлаб чиқариш корхоналарига тўла мустақиллик бериш, бошқариш ва ташкил этишда иқтисодий усулларга ўтиш моддий ресурслардан

фойдаланишдаги маъмурий-тақсимот механизми ўрнига ташкилий- иқтисодий механизмга ўтишни тақозо қилмоқда. Иқтисодиётдаги барча ташкилот ва корхоналар ресурслардан фойдаланишда ташкилий-иқтисодий механизмдан самарали тарзда фойдаланиш уни такомиллаштириб боришлари кун тартибидаги энг муҳим вазифалардан бири ҳисобланади. Шу билан биргаликда моддий ресурслардан фойдаланиш, уларни меъёрлаштириш ва тежаш иқтисодиётдаги энг муҳим муаммолардан ҳисобланади. Чунки, иқтисоднинг бош муаммоси ҳам ресурсларнинг чекланганлиги билан боғлиқдир, яъни чекланган ресурслардан самарали тарзда фойдаланиб, халқнинг ортиб бораётган эҳтиёжларини тўлароқ қондиришдир. Ана шу ресурслар ичида моддий ресурслардан фойдаланиш даражаси иқтисодиётдаги ялпи маҳсулотнинг моддий сиғими билан ифодаланади. Ялпи маҳсулотнинг моддий сиғими йилдан-йилга жуда паст суръатда бўлса ҳам пасайиб бормоқда. Аммо пасайишнинг бундай суръатлари бугунги кунда бизни қониқтирмаяпти.

Мамлакатимизда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш шароитида иқтисодиётни ислох қилиш соҳасида белгиланган стратегик мақсадлар орасида иқтисодий ресурслардан фойдаланиш масаласи ҳам мавжуд. Бу мақсадлар қуйидагилардан иборатдир:

- ◆ ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётининг босқичма босқич шакллантириш, тинимсиз ривожланиб борадиган, кишилар ҳаёти ва фаолияти учун зарур шарт-шароитларни таъминлай оладиган иқтисодий тизимни барпо этиш;
- ◆ кўп укладли иқтисодиётни яратиш, инсоннинг мулкдан махрум бўлишига барҳам бериш, ташаббускорлик ва уддабуронликни бутун чоралар билан ривожлантириш негизи бўлган хусусий мулкнинг давлат томонидан ҳимоя қилинишини таъминлаш;
- ◆ корхоналар ва фуқороларга кенг эркинликлар бериш, уларнинг хўжалик фаолиятига давлатнинг бевосита аралашувидан воз кечиш, иқтисодиётни бошқаришнинг маъмурий-буйруқбозлик усулларини бартараф этиш, иқтисодий ва рағбатлантириш воситаларидан кенг фойдаланиш;

- ◆ иқтисодиётга моддий, табиий ва меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланишни таъминлайдиган чуқур структуравий ўзгаришлар қилиш, рақобатбардош маҳсулотларни ишлаб чиқариш, жаҳон иқтисодий тизимига қўшилиб бориш;
- ◆ кишиларда янгича иқтисодий фикрлашни шакллантириш уларнинг дунёқарашини ўзгартириш, ҳар бир кишига ўз меҳнатини сарфлаш соҳаси ва шакллари мустақил белгилаш имконини бериш.

Бозор иқтисодиётига муваффақиятли тарзда ўтиш, халқнинг турмуш даражасини юксалтириш кўп жиҳатдан юқорида кўрсатиб ўтилган стратегик мақсадларга эришиш даражасига боғлиқдир. Мамлакатимиз мустақиллигининг ўтган давларида ушбу стратегик мақсадларга эришиш соҳасида қатор ишлар амалга оширилган. Жумладан, жуда катта миқёсда хусусийлаштириш жараёни амалга оширилди, ўзига хос бўлган янги иқтисодий тизимни барпо этиш соҳасида қатор ишлар амалга оширилди, хусусий мулкни давлат томонидан ҳимоя қилиниши соҳасида қатор ишлар амалга оширилди. Мамлакатимизни бозор иқтисодиётига ўтиш давридаги энг муҳим стратегияларининг тўртинчиси иқтисодиётдаги моддий, табиий ва меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланиш масаласи жуда муҳим бўлганлигидан, бу масала стратегия даражасига олиб чиқилган. Бу масалани ижобий ҳал қилиниши мамлакатимиз иқтисодий қудратини янада оширишга салмоқли хисса қўшади.

Шунингдек, мамлакатимизда техник модернизациялаш бўйича тармоқ дастурлари ҳам ишлаб чиқилиб, уларда иқтисодиётимизнинг етакчи тармоқларини техник ва технологик жиҳатдан қайта жиҳозлаш, ишлаб чиқаришнинг замонавий андозаларига ўтиш, тежамкор ва самарали технологияларни қўллаш каби чора-тадбирларни амалга ошириш кўзда тутилади.

Жумладан, мамлакатимизда 2009-2014 йилларга мўлжалланган ишлаб чиқаришни модернизациялаш, техник ва технологик қайта қуrolлантириш

бўйича муҳим лойиҳаларни амалга ошириш чоралари дастури умумий қиймати 42,51 млрд. долл.дан иборат 852 та инвестиция лойиҳасини ўз ичига олади. 2009 йилда тасдиқланган айрим тармоқ дастурлари тўғрисидаги маълумотни қуйидаги жадвал орқали кўриш мумкин (1.1.1-жадвал).

1.1.1-жадвал.

Модернизациялаш, техник ва технологик қайта қурулантиришнинг
тасдиқланган тармоқ дастурлари³

Тармоқлар	Лойиҳалар сони, дона	Лойиҳалар қиймати, млн. долл.
Пахта тозалаш саноати	41	129,7
Тўқимачилик саноати	65	477,7
Ёғ-мой саноати	63	31,7
Кимё саноати	30	291,7
Автомобиль саноати	26	255,1
Қурилиш материаллари саноати	36	343,1
«Ўзметкомбинат» акциядорлик ишлаб чиқариш бирлашмаси	9	49,0
Фармацевтика тармоғи	45	26,5
Навоий тоғ-кон металлургия комбинати	26	892,1
Олмалиқ тоғ-кон металлургия комбинати	13	405,3
Қишлоқ хўжалик машинасозлиги	13	28,0
Темир йўл тармоғи	18	1734,2

Манба: Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси, №2. 2009 йил

Хом ашё ва материаллар, ёнилғи ва энергиядан самарали тарзда фойдаланиш ва улардан тежамкорлик билан фойдаланиш иқтисодни интенсив ривожланиш йўлига ўтказишнинг муҳим шартларидан биридир. Бу ресурсларни биргаликда моддий ресурслар деб атаيمиз.

Моддий ресурслардан самарали фойдаланиш деганда улардан ўйлаб, асосланган ҳолда, мақсадга мувофиқ фойдаланишни тушунилади. Самарали деганда яна такомиллаштиришни, яхшилаш, мақсадга мувофиқ ташкил этиш

³ И.Каримов. Асосий вазифамиз – ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. – Т.: Ўзбекистон, 2010. ўқув қўлланма 60-б.

ҳам тушунилади. Моддий ресурслардан самарали фойдаланиш узлуксиз жараён ҳисобланади ва ишлаб чиқаришнинг ривожланиши билан биргаликда такомиллашиб бораверади.

Моддий хом ашё ресурсларига бўлган эҳтиёж корхоналардаги ишлаб чиқариш дастурлари асосида амалга оширилади. Демак моддий, хом ашё ресурсларига бўлган эҳтиёжни аниқлаш авваламбор корхонадаги бошқарувнинг режалаштириш функцияси негизида амалга оширилар экан. Корхонадаги ишлаб чиқариш режалаштирилган ҳар бир-бирлик маҳсулотни тайёрлаш ёки хизматни амалга ошириш маълум миқдорда хом ашё, ёрдамчи материаллар, ёнилғи мойлаш маҳсулотлари, сув, буг, электроэнергия ва бошқаларни талаб қилади. Моддий ресурслардан самарали фойдаланиш деганда ана шу бир бирлик маҳсулотга тўғри келадиган моддий ресурслар сарфини камайтириш тушунилади. Ишлаб чиқаришда фойдаланадиган моддий ресурслар корхона маҳсулотининг асосини ташкил этади. Бу ресурслар ишлаб чиқариш жараёнида бир мартаба қатнашиб, ўз қийматини ишлаб чиқарилаётган маҳсулотга тўлиқ ўтказди ва ўзининг жисмоний шаклини йўқотади. Уларнинг ҳар бир бирлигидан кўпроқ миқдорда тайёр маҳсулот олиш барча турдаги корхоналар фаолиятининг муҳим масалаларидан биридир. Ишлаб чиқаришда фойдаланиладиган ҳар қандай моддий ресурс кўплаб хусусиятларга эга бўлади ва ўзининг маълум хусусиятларига кўра фойдали бўлиши мумкин. Ишлаб чиқариш корхоналаридаги энг муҳим масала ҳам ана шунда, яъни ҳар бир моддий ресурсларнинг фойдали хусусиятини яхши англаш ва улардан фойдаланиш усуллари билиш ҳамда ишлаб чиқариш жараёнида самарали тарзда фойдаланишдир. Бир хил турдаги материаллардан турли даражада фойдаланиш мумкин. Бунга моддий ресурслардан фойдаланишни ташкил этиш даражаси муҳим ўрин эгаллайди.

Моддий ресурслардан фойдаланиш ишлаб чиқаришнинг уларга бўлган эҳтиёжларини қондиришдир. Шу сабабли корхона ва ташкилотларда ишларни ташкил этишда моддий ресурсларни режалаштиришга,

эҳтиёжни тўғри аниқлашга, уларнинг ўз хусусиятларига мос равишда фойдаланишга эътибор бериш керак. Моддий ресурсларга бўлган эҳтиёжни тўғри аниқлаш ҳам жуда муҳим ҳолат ҳисобланади.

Бир-бирлик маҳсулотни ишлаб чиқаришдаги моддий ресурслар сарфини камайтириш маҳсулотнинг материал сиғимни камайтиришга олиб боради. Бу эса ўз навбатидаги маҳсулот ишлаб чиқариш таннархини пасайишига ва бу орқали корхона фойдасини орттиришга олиб боради. Демак моддий ресурслардан тежамкорлик билан самарали тарзда фойдаланиш икки томонлама фойда келтириши мумкин экан:

1. Жамиятдаги мавжуд бўлган ресурсларни чекланган миқдорини тежаш орқали, мамлакатнинг иқтисодий салоҳиятини юксалтириш:

2. Ишлаб чиқариш корхонаси фойдасининг ортиши орқали корхона аъзоларининг қўшимча рағбатлантиришга олиб боради.

Мамлакат иқтисодиётининг моддий ресурсларга бўлган эҳтиёжи тобора ортиб бормоқда. Бу эҳтиёжни қондиришнинг ҳам икки хил йўли мавжуд:

1. Моддий ресурсларнинг умумий миқдорини ошириш, яъни пахта хом ашёси етиштириш, кўпроқ нефть қазиб олиш, газ қазиб олиш, кўмир ва бошқа ер ости бойликларини қазиб олиш, кўпроқ қурилиш материаллари тайёрлаш, кўпроқ миқдорда электроэнергия ишлаб чиқариш. Бу йўл чегараланган йўл ҳисобланади ҳамда қўшимча капитал маблағлар орқали амалга оширилади.

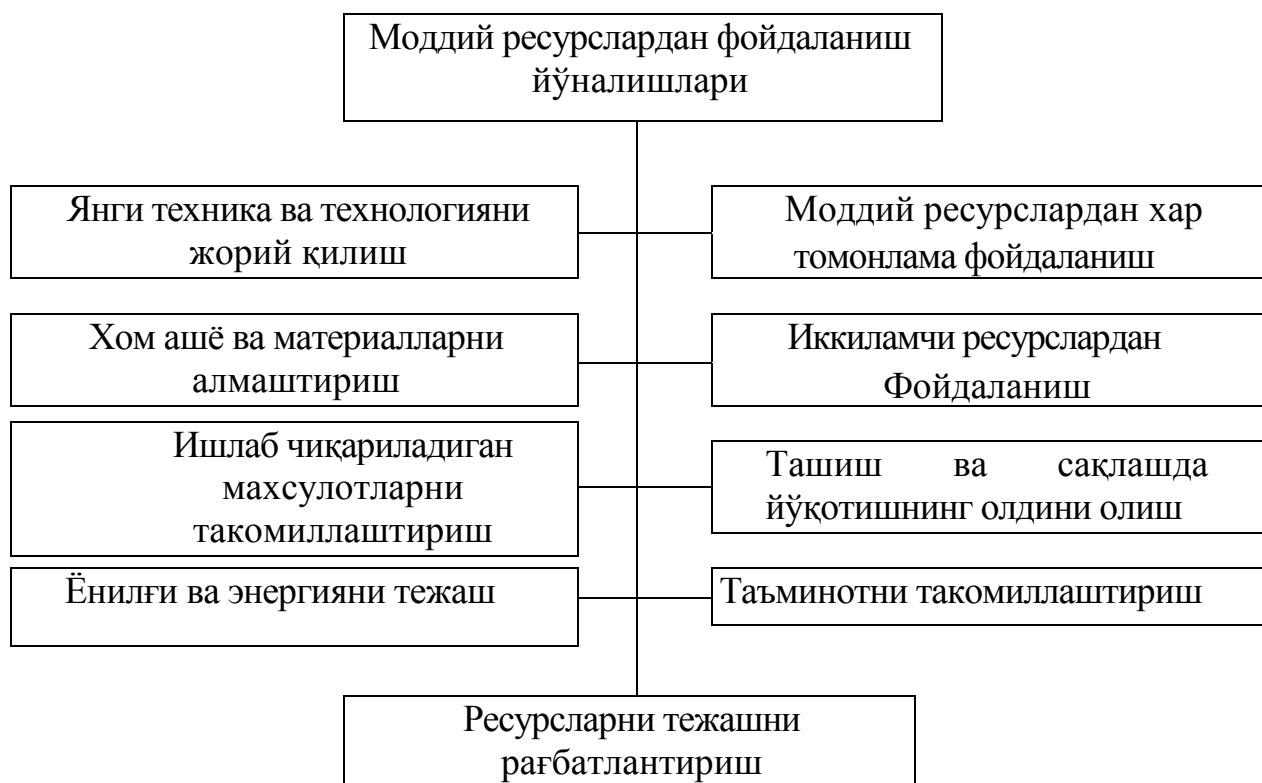
2. Интенсивлаштиришнинг асосий омили бўлган иқтисод, тежаш орқали, моддий ресурсларнинг ҳар бир бирлигидан унумлироқ тарзда фойдаланиш ва кўпроқ миқдорда маҳсулот етиштиришга муваффақ бўлиш. Моддий ресурслардан фойдаланиш соҳасидаги ушбу йўналиш кўп капитал маблағ талаб қилмайди ҳамда ташкилотларда юқори даражада самарадорликни таъминлайди. Ислохотларни амалга оширишнинг ҳозирги босқичида мамлакатимиз раҳбарияти моддий ресурслардан фойдаланишнинг ана шу иккинчи йўлини қўллаб- қувватлаганда, яъни моддий ресурсларга бўлган эҳтиёжининг асосий қисмини ана шу иккинчи йўл билан

тежамкорлик асосида фойдаланиш ҳисобига қондиришни асосий мақсад қилиб қўйган.

Иқтисодий ресурслардан, жумладан моддий ресурслардан тежаб-тергаб фойдаланиш бўйича катор илмий ишлар амалга оширилган ва натижада улардан самарали тарзда фойдаланишнинг муҳим йўналишлари таклиф қилинган (1-расм).

Моддий ресурслардан ҳар томонлама (комплекс) фойдаланиш улардан чиқиндилар чиқишининг олдини олади. Дастлабки босқичда юзага келган чиқинди кейинги босқичда қайта ишланади, яъни моддий ресурслардан комплекс равишда фойдаланишни назарда тутди. Мавжуд ҳом ашёнинг ҳар бир бирлиги тўлалигича маҳсулот кўринишига ўтиши лозим, чиқинди чиқиш фоизи энг кам даражага келиши лозим.

Моддий ресурслардан самарали тарзда фойдаланиш йўналишларидан бири бўлган янги техника ва технологияни жорий қилиш муҳим аҳамиятга эга бўлади. Янги яратилаётган дастгоҳлар, асбоб-ускуналар камрок электроэнергия, ёнилғи сарфи орқали ҳаракатга келади ва ҳом ашёдан тўла фойдаланишга имкон бериши лозим. Бир бирлик маҳсулотга тўғри келадиган моддий ресурслар сарфи камайишига эришишга имкон берадиган дастгоҳлар асбоб ускуналар яратилиши лозим. Тўқимачилик корхоналарида бошқа тармоқ корхоналарда бўлгани каби моддий ресурсларни ташиш ва сақлашда ҳам барибир йўқотишлар мавжуддир. Шу сабабли моддий ресурсларни сақлашда ишларни ташкил этиш даражасини орттириш лозим. Ҳом ашё ва ёрдамчи материалларни сақлашда маълум шароитларга амал қилмаслик натижасида уларнинг сифати бузилиши, паст навларга ўтиши ва уларни ишлаб чиқаришга тайёрлаш қўшимча харажатлар талаб қилиши мумкин. Шу сабабли уларни сақлаш ва ташиш технологиясига амал қилиш лозим.

1-расм. Моддий ресурслардан тежаб-тергаб фойдаланишни самарали йўналишлари

Саноат корхоналарида фойдаланилаётган моддий ресурслардан самарали тарзда фойдаланишни йўлга қўйиш учун уларни сифатлироғи билан алмаштириш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Масалан, Тўқимачилик корхоналарида муҳим хом ашё ҳисобланган пахта толасини сифатлироғи ҳамда корхонадаги ишлаб чиқариш технологиясига мос турини танлаш ҳам моддий ресурслардан самаралироқ фойдаланишга имкон беради. Шу билан биргаликда ишлаб чиқариладиган маҳсулот сифати ҳам ортади, хом ашё сарфи харажатлари (бир бирлик маҳсулотга бўлган сарф) камайиши ҳисобига таннарх ҳам пасайиши мумкин. Саноат корхоналарида фойдаланилаётган металдан ишланган қувурлар ўрнига нисбатан арзонроқ, енгилроқ ва сифатлироқ бўлган полиэтилен қувурлардан фойдаланиш ҳам маҳсулот таннархини пасайишига, сифатнинг яхшиланишига олиб келади. Бундай қувурларнинг хизмат қилиш муддати темир қувурларга қараганда бир неча баробар юқорлиги ҳамда улар нархининг бир неча баробар пастлиги

ва фойдаланишдаги қулайлиги саноат корхоналари учун қўшимча самара келтиради.

Моддий ресурсларни тежаб-тергаб фойдаланишнинг яна бир муҳим йўналиши ресурсларни тежашни рағбатлантиришдир. Моддий ресурслардан самарали фойдаланишга таъсир этувчи энг муҳим омиллардан бири бу меҳнат ресурсларидан фойдаланиш даражасидир. Агар ҳар бир иш жойида хом ашё, материаллар, ёнилғи ва энергиядан самарали фойдаланишга ҳаракат қилинса жуда катта миқдордаги моддий ресурс тежалишига эришишимиз мумкин. Ҳар бир иш жойида мавжуд ресурслардан самарали фойдаланиш учун рағбатлантириш тизимини яратиш лозим.

Ҳар бир ходим иш жойида тежаб келаётган моддий ресурс учун қандайдир даражада рағбатга эга бўлса моддий манфаатдорлик юзага келади. Шу билан биргаликда ҳар бир иш жойида йўл қўйилган ортиқча сарф учун масъулиятни ошириш лозим. Тежамкорликни самарасиз ҳолатга олиб келадиган хўжалик юритиш элементларини ҳам қисқартириш лозим.

Корхоналарда ишлаб чиқарилаётган маҳсулот ҳажмининг ялпи маҳсулот ва товар маҳсулот кўринишларида ўлчаш маҳсулотнинг материал сиғимини ҳисобга олар эди. Эндиликда баъзи бир тармоқларда фойдаланилаётган соф маҳсулот кўрсаткичи моддий ресурслар сарфини ҳисобга олмайди, чунки у иш ҳақи, иш ҳақидан ажратмалар ва меъёрий фойдани ҳисобга олади ҳолос. Маҳсулотнинг материал сиғимининг ортиши ёки камайиши бу кўрсаткичга таъсир қилмайди. Бу эса корхоналарни моддий харажатлар асосида ҳисобланадиган материал сиғимини орттиришга қизиқишларини йўқотади. Кейинги пайтда бу кўрсаткичдан кам фойдаланилмоқда. Имкони борича кўпроқ тармоқ ва корхоналарда бу кўрсаткичдан фойдаланишга ўтишни тавсия қиламиз. Ушбу кўрсаткични маҳсулот ҳажмини аниқлашнинг асосий кўрсаткичи сифатида белгиланиши моддий ресурслардан самарали фойдаланишга асос яратади.

Ишлаб чиқариш корхоналаридаги мукофотлаш тизимини тўғридан-тўғри шу кўрсаткич билан, яъни моддий ресурслардан фойдаланиш

даражаси билан боғлаш лозим. Мукофотлаш учун маблағлар жамланадиган фондларни корхонадаги моддий ресурслардан фойдаланиш даражасига боғлаш ҳам катта иқтисодий самара беради.

Корхонада ишлаётган ходимларга улар тежаб қолган моддий ресурсларнинг қимматидан белгиланган фоизда рағбатлантириш ҳам катта самара беради. Бир вақтлар ишчилар, усталар, технологлар ва конструкторлар, мухандис-техник ходимларга улар тежаб қолган энергия, бензин ва ёнилғи қийматининг 75 фоизигача мукофот тариқасида берилар эди, қораметаллни тежалган қийматининг 50 фоизигача мукофот қилиб берилар эди. Босмахоналарда ҳар бир бирлик тежаб қолинган қоғоз учун, энергетикада ёнилғи учун янада каттароқ миқдорда мукофот жорий қилинган эди.

Ҳозирги ислохотларни чуқурлаштириш шароитида бу тажрибага яна қайтиш моддий ресурслардан тежамкорлик билан фойдаланишда йирик қадам бўлиши мумкин, жуда катта миқдордаги моддий ресурслар тежаб қолиниши мумкин.

Моддий ресурслардан самарали фойдаланишнинг бу йўналишини жорий қилиш учун моддий ресурсларни ҳисобга олишни ва меъёрлаштиришни такомиллаштириш лозим бўлади. Моддий ресурслар сарфини аниқ ўлчашнинг имконияти йўқ тармоқ ва корхоналарда бу рағбатлантиришни жорий қилиш мумкин эмас. Демак, барча тармоқларда моддий ресурслар сарфини аниқлаш ва меъёрлаштиришни йўлга қўйиш, уларни назорат-ўлчов асбоблари ёрдамида амалга ошириш зарурдир.

Моддий хом ашё ресурсларини тежашнинг аҳамияти йилдан йилга ортиб бормоқда. Бунинг сабаблари қуйидагилардир:

1. Истеъмолнинг ортиши.
2. Ишлаб чиқариш ҳажмини тез суръатлар билан ортиб бориши.
3. Бир бирлик моддий ресурсни олиш ёки ишлаб чиқариш тобора кўпроқ маблағ талаб қилмоқда.

Бир бирлик хом ашёни тайёрлаш қиймати ҳам ортиб бормокда. Шу сабабли қайта ишлаш тармоғи корхоналарида хом ашё ва материалларни тежаш, уларни ишлаб чиқариш корхоналарига олиш учун харажатлардан арзонроқ тушади. Моддий харажатларни камайтириш корхоналардаги маҳсулот таннархини камайтиришга ва ишлаб чиқаришнинг фойдалилик даражасини оширишга тўғридан-тўғри таъсир кўрсатади. Айниқса, Ўзбекистондаги корхона ва ташкилотларда бу йўналиш таннарх ва фойдага катта таъсир кўрсатади. Бунинг сабаби, бизнинг ишлаб чиқариш корхоналаримизда маҳсулот таннархининг структурасида моддий хом ашё харажатлари асосий ўринни эгаллайди, катта хиссага эгадир. Саноат корхоналарида жами харажатларнинг 60 фоиздан ортиқроғи моддий харажатлардан иборатдир. Енгил саноатда 60-70 фоиз, тўқимачилик саноатида 70-80 фоиз, пахта тозалаш корхоналарида эса 80-90 фоиз харажатлар моддий ресурсларга тўғри келади. Шу сабабли бу тармоқларда моддий ресурсларни тежаш ва улардан самаралироқ фойдаланиш янада катта аҳамият касб этади.

1.2. Мамлакатни модернизация қилиш шароитида моддий ресурсларни шакллантириш ва улардан самарали фойдаланишнинг ташкилий - иқтисодий асослари.

Мамлакат иқтисодиётининг интенсив тараққиёт йўлига ўтказишнинг муҳим шартларидан бири-хомашё, материаллар, ёнилғи ва энергиядан самарали тарзда фойдаланиш ва уларни тежашдир. Бунда авваламбор «самарали» сўзига тушунча беришга ҳаракат қиламиз. «Самарали» деганда ўйлаб, мақсадга мувофиқ, асосланган ҳолда фойдаланиш тушунилади. «Самарадорлигини ошириш» деганда такомиллаштириш, яхшилаш ташкил этиш даражасини орттиришни тушуниш мумкин.

Юқорида биз санаб ўтган хом ашё, материаллар, ёнилғи ва энергияни биргаликда моддий ресурслар деб аталади. Моддий ресурслардан самарали

фойдаланиш-бу ташкил этишнинг маълум даражасида моддий ресурслардан фойдаланишнинг сифат тавсифидир. Моддий ресурсларни истеъмол қилиш самарадорлигини ошириш ишлаб чиқаришнинг ривожланиши билан боғлиқ тарзда улардан фойдаланишни такомиллаштириб боришнинг узлуксиз жараёнидир.

Классик иқтисодчилар фикрига кўра, ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланилаётган ҳар қандай хом ашё ва материаллар кўплаб хусусиятларга эгадирлар. Шу сабабли уларнинг ана шу хусусиятларига кўра фойдаланишгина самара беради деб ҳисоблаймиз. Ҳар бир материал маълум бир соҳада катта самара бериши билан бирга, иккинчи бир соҳада самарасиз бўлиши мумкин. Иқтисоддаги муҳим муаммолардан бири ҳам ана шунда, яъни ҳар бир ресурснинг самарали бўладиган жараёни топишдир. Акс ҳолда, амалга оширилаётган барча тадбирлар самарасиз тугаши мумкин. Ташкилот ва корхоналар фаолиятидаги энг муҳим ҳолат ҳам ҳар бир материалнинг ўзига хос хусусиятини топиб олишдадир. Фақатгина ана шу хусусият ташкилотга самара келтириши мумкин. Фақат бу ерда шуни унутмаслик лозимки, кечагина самарали ҳисобланган хусусиятлар бугунги кунга келиб фан ютуқлари натижасида самарасиз ҳолатга келиши мумкин. Моддий ресурслардан фойдаланганлар ана шу қонуниятга амал қилиш лозим.

Моддий ресурслар тушунчасини турли олимлар турлича талқин қилишга ҳаракат қилганлар. Академик Румянцев А.М., проф. Яковенко Е.Т. ва Янаев С.И. лар ўз асарларида моддий ресурсларга шундай таъриф берадилар: Моддий ресурслар ишлаб чиқариш жараёнида меҳнат қуроллари ёрдамида қайта ишлаш учун мўлжалланган ашёвий буюмлардир.

Улар фикрича барча моддий ресурслар икки хил материалларга бўлинадилар:

1. Атроф муҳитдан ва табиатдан олиниб, маҳсулотга айлантириладиган материаллар.
2. Дастлабки қайта ишлашдан ўтган ва ишлаб чиқариш учун мўлжалланган материаллар.

Ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланилаётган моддий ресурслар айланма фондлар ҳисобланса, бошқа моддий ресурслар моддий захиралар ҳисобланади деб белгилайди А.М.Румянцев.Шу билан биргаликда иккиламчи моддий ресурслар деб фойдаланишда бўлган, аммо маълум жиҳатдан қайта ишлаш орқали янги маҳсулот яратишга хизмат қилувчи ресурсларга айтилади. Бундай ресурсларни қайтадан ишлаб чиқаришга жалб қилиш иқтисодиёт самарадорлигини таъминлайди. Иккиламчи моддий ресурслардан маҳсулот ишлаб чиқариш капитал харажатлар билан бир қаторда жорий харажатларни, электроэнергия ва сувни тежашга имкон беради.

Моддий ресурсларни тежаш ва улардан самарали фойдаланиш тушунчалари турли хил маънони англатади. Ҳар қандай тежаш ҳам моддий ресурслардан самарали фойдаланишни назарда тутмайди. Масалан, моддий ресурслардан тежамкорлик билан фойдаланиб, маҳсулотнинг истеъмол қийматини пасайтириш моддий ресурсларни тежаш бўлади, аммо бу билан биз моддий ресурслардан самарали фойдаланишни йўлга қўя олмаймиз. Моддий ресурслардан самарали фойдаланиш биргина корхона ёки ташкилот миқёсида эмас, балки бутун халқ хўжалиги миқёсида амалга ошиши лозим, яъни корхонада амалга оширилган ишлар маҳсулотнинг истеъмол қийматини ошириши лозим. Амалга оширилган ишлар халқнинг моддий эҳтиёжларини тўлароқ қондиришга олиб келсагина, биз моддий ресурслардан самарали фойдаланган бўламиз ва жамият миқёсида моддий ресурсларни тежаган бўламиз.

Мамлакат миқёсида моддий ресурслардан самарали фойдаланишнинг барча ташкилий-иқтисодий тадбирлари икки йўналишдан иборатдир:

1. Тақсимот ва муомала босқичларда моддий ресурслардан самарали фойдаланишни ташкил қилиш.

2. Ишлаб чиқариш жараёнида моддий ресурслардан фойдаланишнинг даражасини орттириш.

Биринчи йўналишда, яъни тақсимот ва муомала босқичида моддий техника таъминоти ва моддий ресурсларнинг тақсимотининг тизими яратилади

ва бу тизим ишлаб чиқариш жараёнида моддий ресурслардан фойдаланиш асосларини яратади. Саноат корхоналарида моддий ресурслардан самарали фойдаланиш улардаги ишлаб чиқариш жараёнини такомиллаштиришни талаб қилади. Ишлаб чиқаришни такомиллаштириш натижасида моддий ресурслар тежалиши амалга ошади.

Корхоналарда ишлаб чиқариш жараёнида моддий ресурслардан фойдаланиш даражасини ошириш учун қуйидаги тадбирларни амалга ошириш лозим деб ҳисоблаймиз:

- а) ташкилий-иқтисодий тадбирларни амалга ошириш;
- б) моддий ресурсларни тежашнинг иқтисодий воситаларидан фойдаланиш;
- в) корхонада бошқарувни такомиллаштириш;
- г) ишлаб чиқаришни ташкилий тузилишини такомиллаштириш;
- д) техник-технологик тадбирларни амалга ошириш;
- е) ишлаб чиқаришни янги техника билан жихозлаш ва қайта жихозлаш;
- ж) ишлаб чиқаришдаги барча жараёнларни механизациялаш ва автоматлаштириш ишларини амалга ошириш;
- з) меҳнатни илмий ташкил этишни ва унинг асосий йўналишлари бўйича тадбирларни амалга ошириш;
- и) ишлаб чиқариладиган маҳсулот тузилишини такомиллаштириш;
- к) корхонада чиқаётган чиқиндилардан ва иккиламчи ресурслардан самарали фойдаланишни ташкил қилиш;
- л) меҳнат ресурсларини танлаш, ўқитиш ва малакасини ошириш;

Корхона ва ташкилотлар фаолиятига мавжуд иқтисодий салоҳиятдан фойдаланилади. Корхона ва ташкилотларнинг иқтисодий салоҳияти икки қисмга бўлинади:

- 1.Иқтисодий ресурслар.
- 2.Иқтисодий элементлар.

Иқтисодий элементлар ўз навбатида уч гуруҳга бўлинади:

1. Асосий фондлар.
2. Меҳнат воситалари.
3. Меҳнат маҳсулоти.

Иқтисодий ресурслар ўз навбатида 5 гуруҳга бўлинади:

1. Меҳнат ресурслари.
2. Молиявий ресурслар.
3. Моддий ресурслар.
4. Энергетика ресурслари.
5. Захиралар.

Ана шу ресурслар ва элементлардан самарали фойдаланиш орқалигина ташкилот мақсадига эришиш мумкин. Бошқа бир қатор иқтисодчи олимлар, шунингдек И.Искандаров, Л.И.Итин, Н.Ю.Смирновалар моддий ресурслар тушунчаси ўрнига хом материаллар тушунчасидан фойдаланадилар. Хом материалларни 2 гуруҳга бўлишни таклиф қиладилар: 1. Асосий хом материаллар. 2. Ёрдамчи материаллар.

Асосий хом материалларга тайёр маҳсулотнинг моддий асосини ташкил этувчи меҳнат буюмлари киради. Бошқа барча меҳнат буюмларини ёрдамчи материалларга киритиш мумкин. ²

Ёрдамчи материаллар асосий маҳсулотга бирор-бир хусусият бериш мақсадида ишлатилиши мумкин. Масалан, ипга бериладиган охор, бўёқлар ва хоказолар. Шу билан биргаликда меҳнат қуролларининг бир маромдаги ишини таъминлаши (ёнилғи, мойлаш материаллари ва хоказолар) ёки ишлаб чиқариш жараёнини амалга ошириш мақсадида (электроэнергия) ҳам ёрдамчи материаллардан фойдаланилади.

Фикримизча асосий хом материаллар билан ёрдамчи материаллар ўртасида қатъий чегара ўрнатиш мумкин эмас. Барча материаллар баъзи жараёнларда асосий бўлса, бошқа жараёнда ёрдамчи бўлиши мумкин.

Умумий ҳолда оладиган бўлсак моддий ресурсларни тежаш ва улардан фойдаланиш даражасини орттиришдир. Моддий ресурслардан фойдаланиш

даражасини орттириш маҳсулотларнинг сифатини ва баъзи бир хусусиятларини ўзгартирмаган ҳолда бир бирлик маҳсулотга сарфланаётган материалларнинг нисбий сарфини камайтиришдир. Бундан ташқари «Моддий ресурсларни тежаш» тушунчаси улардан самарали фойдаланиш натижасида олинган фойда, самара билан ишлаш маъносида ҳам келади.

Моддий ресурсларни тежаш ва улардан самаралироқ фойдаланишнинг аҳамияти ва кўлами йилдан-йилга ортиб бормоқда. Бу ишлаб чиқариш ҳажмининг ортиши, маҳсулотларнинг рақобатбардошлигини орттириш мақсадида мураккаблашиб бориши ва шу кабилар билан асосланади.

Моддий ресурслар қиймати ҳам йилдан-йилга ортиб бормоқда, моддий ресурсларни тайёрлаш ва қазиб чиқаришдаги харажатлар ҳам ортиб бормоқда. Шу сабабли уларни тайёрлаш, қазиб чиқариш ҳисобига кўпайтириш ўрнига, уларни ишлаб чиқаришда тежаш орқали миқдорини орттириш самарали ҳисобланади. Саноат корхоналарида моддий ресурсларни тежаш, уларни янгисини олишга қараганда 2-4 марта арзонроқ тушади. Шу сабабли, уларни тежашда самарали фойдаланишга катта эътибор қаратиш лозим. Ҳар қандай корхона ўз фаолиятида асосий эътиборни моддий ресурслардан фойдаланишга қаратиши керак, чунки моддий ресурслар корхона ишлаб чиқарадиган маҳсулотлар асосини ташкил қилади. Шу сабабли улардан самарали фойдаланиш корхонадаги бошқарувнинг барча йўналишлари, соҳалари ва даражалари фаолиятида асосий мақсад сифатида қабул қилинади.

Ишлаб чиқариш корхоналарида моддий, хом ашё таъминотининг асосий вазифаси қуйидагилардан иборатдир:

1. Ишлаб чиқаришни хом ашё билан узлуксиз таъминлаш.
2. Ёрдамчи материаллардан самарали фойдаланиш.
3. Ёнилғи ва электроэнергияни ўз вақтида етказиб бериш.
4. Бутловчи қисмлар таъминоти

Шу билан биргаликда моддий, хом ашё таъминоти ресурслардан самарали фойдаланишни, уларни қабул қилиш, омборларга жойлаштириш ва сақлашни назарда тутди.

Ишлаб чиқаришда хом ашё ва бошқа моддий ресурслардан тежамкорлик билан фойдаланиш икки хил меҳнат, яъни корхонада сарфланаётган ҳақиқий меҳнат ҳам, ўтган меҳнат ҳам тежалади. Корхона ишлаётган хом ашё ва бошқа моддий ресурсларни тайёрлаш учун аввалги ишлаб чиқаришларда меҳнат сарфланган. Пахтани етиштириш, толани пахтанинг чигитидан ажратиш ва тўқимачилик корхоналарига етказиб келиш учун тўқимачилик корхонасигача бўлган ишлаб чиқаришларда меҳнат сарфланган.

Корхоналарда моддий ресурслардан фойдаланиш маҳсулот ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш маҳсулот ҳажмига таъсир кўрсатади. Хом ашёдан қанчалик самарали фойдалансак чиқинди чиқити фоизларининг камайишига ҳамда кўпроқ миқдорда маҳсулот ишлаб чиқаришга муваффақ бўламиз. Хом ашё ва моддий ресурслардан самарали фойдаланиш хом ашё ресурслари миқдорини орттириш билан тенглаштирилади. Корхоналар фойдаланаётган хом ашё ва моддий ресурслар сарфининг ортиб кетиши корхоналар иқтисодий аҳволини оғирлаштиради.

Ишлаб чиқариш корхоналаридаги моддий хом ашё таъминотини бошқаришда асосий мақсад қилиб моддий хом ашё ресурсларидан тежаб-тергаб фойдаланиш ҳисобига ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишдир. Бу мақсадга эришиш йўлида моддий хом ашё ресурсларини тежаш, иқтисод қилишнинг асосий йўлларига эътибор берилади.

Корхоналарда моддий ресурсларни тежаш билан боғлиқ бошқарув ишларини корхонанинг ўзидангина бошламаслик керак. Бу тадбирларни корхонадан ташқарида, яъни моддий ресурслар бизнинг корхонагача етиб келмасдан олдин бошлаш лозим. Корхонада фойдаланиладиган моддий ресурсларни қаердан, қайси ташкилотдан қандай сифатда ва қандай нархда

олиш мумкин?, қандай шартнома тузилади, қандай транспорт турида, қанча миқдорда етказиб келинади? Хом ашёнинг сифат кўрсаткичлари қандай аҳволда ва қайси томонга ўзгариши мумкин? Корхонадаги иқтисодчилар хом ашё таъминотини ташкил этиш ва амалга оширишда ҳамда хом ашёдан фойдаланиш жараёнида ана шу саволларга жавоб топишлари лозим. Сўнгра моддий ресурсларни корхонага ташиб келиш амалга оширилади. Хом ашё ва материалларни сотиб олишда ва ташишда турли вариантларни тузиш ва улардан мақбулини танлаб олиш зарурдир. Конкурс асосида таъминотчи ва ташиш воситасини танлаш мумкин. Бунда хом ашё ва материаллар учун харажатлар энг кам даражага камайиши, сифат ортишига эришиш лозим.

Ишлаб чиқариш корхоналарига хом ашё ва бошқа материаллар етиб келиши билан моддий хом ашё ресурсларидан фойдаланишда масъулиятли босқич бошланади.

Олиб келинган асосий ва ёрдамчи материалларни қабул қилиш, турларга ажратиш, сақлаш, ишлаб чиқаришга зарурий миқдорда етказиб бериш, ишлаб чиқаришда улардан самарали фойдаланиш, чиқинди чиқитининг олдини олиш, чиқган чиқиндилардан қайта фойдаланиш йўллари қидириш сингари ишлар асосий ўринга кўтарилади. Ишлаб чиқариш корхоналарининг самарали фаолияти ана шу тадбирларни амалга ошириш даражасига кўп жиҳатдан боғлиқ.

Хом ашё ва бошқа асосий, ёрдамчи материалларни юклаш, ташиш ва туширишдаги эҳтиётсизлик, сақлаш жойларида омборларда сақлаш технологиясининг бузилиши, асосий ишлаб чиқаришда хом ашёнинг сифатини бузилишига олиб келувчи ҳолатларни рўй бериши, технологик интизомни бузилишида дастгоҳлардаги носозликлар, бошқа иқтисодий ресурслардан фойдаланишдаги камчиликлар ва шу каби ҳолатлар моддий ресурслардан самарасиз фойдаланишга сабаб бўлади. Шу сабабли ҳар бир ташкилотда моддий ресурслардан самарали фойдаланишнинг юқорида кўрсатиб ўтилган ташкилий иқтисодий тадбирларини тузиш ва уларга амал қилиш катта аҳамиятга эга.

Моддий ресурслардан самарали фойдаланиш бўйича тузилган тадбирларнинг самарадорлиги ва фойдаланиш даражасига таъсирини аниқлаш учун моддий ресурслардан фойдаланиш кўрсаткичларидан фойдаланилади.

Моддий ресурслардан фойдаланишда ҳисобланадиган кўрсаткичлар асосан моддий ресурсларни тежаш ва улардан самарали фойдаланиш даражасини аниқлашга имкон беради. Моддий ресурсларни тежаш ва улардан самарали фойдаланиш тушунчалари бир хил маънони англатмайди. «Самарали фойдаланиш» тушунчаси «тежаш» га қараганда кенгроқ маънода келади. Ҳар қандай тежаш ҳам моддий ресурслардан самарали фойдаланишга олиб келавермайди. Масалан, маҳсулотнинг истеъмол хусусиятини камайиши ҳисобига амалга ошган тежамкорлик. Моддий ресурслардан самарали фойдаланиш эса ҳамма вақт тежамкорликка олиб боради.

Моддий ресурслардан самарали фойдаланиш моддий ресурслар тежамкорлигига йўналтирилган ва тежашни мақсад қилиб олган ҳолда ишлаб чиқариш ва муомала омилларини такомиллаштириш жараёнидир.

Демак, моддий ресурслардан самарали фойдаланиш жараёнини тавсифлайди, моддий ресурсларни тежаш эса моддий ресурслардан фойдаланиш жараёнининг у ёки бу натижасини тавсифлайди. Бундан шундай хулоса қилиш мумкин: моддий ресурсларни тежаш, улардан самарали фойдаланиш натижасини миқдорий жиҳатдан кўринишидир. Моддий ресурслардан фойдаланишнинг асосий кўрсаткичи моддий ресурсларни тежаш кўрсаткичидир.

Тежашни аниқлаш учун ўтган даврда моддий ресурсларга қилинган харажатларни ҳозирги даврдаги харажатлар билан солиштирилади. Бундай солиштиришда меъёрлардаги ўзгаришлар, нарх наводаги ўзгаришлар ва пул қийматининг ўзгариши ҳисобга олиниши лозим. Дисконтланган қийматни топиб, кейин солиштириш лозим.

Моддий ресурслардан фойдаланишда қуйидаги кўрсаткичларни икки гуруҳга бўлиб ўрганиш қулай ҳисобланади:

1.Моддий ресурсларни тежаш, сарфлаш, фойдаланиш самараси сингари кўрсаткичлар.

2.Аналитик кўрсаткичлар.

Моддий ресурсларни аналитик кўрсаткичлари биринчи гуруҳдаги кўрсаткичлардан фойдаланган ҳолда ҳисобланади.

Моддий ресурслардан самарали фойдаланишда улар сарфини натурал кўрсаткичларда ифодалаш қийин, шу сабабли қиймат кўрсаткичларда ҳисобланади.

Моддий ресурсларнинг умумий сарфи билан бир қаторда нисбий сарф ҳам аниқланади. Моддий ресурсларнинг нисбий сарфи корхонада бир бирлик маҳсулот ишлаб чиқариш учун сарфланган ўртача миқдорни кўрсатади. Ушбу кўрсаткич моддий ресурсларни умумий сарфини ишлаб чиқарилган тайёр маҳсулот миқдorigа бўлиш орқали аниқланади:

$$M=Q/q$$

бу ерда: m - моддий ресурсларнинг нисбий сарфи;

Q - моддий ресурсларнинг умумий сарфи;

q - шу даврда ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми;

Моддий ресурсларнинг нисбий сарфи натурал кўрсаткичлари ҳисобланади. Ушбу кўрсаткичлар ёрдамида қуйидагиларни аниқлашга имконият туғилади:

1.Жорий даврдаги сарфни режа билан ҳамда ўтган даврдаги сарфлар билан солиштириш.

2.Моддий ресурсларнинг ҳар бир гуруҳи бўйича уларни тежаш миқдорини ёки ортиқча миқдорда сарфланганлигини аниқлаш бўйича ҳисоб-китоблар.

Бир бирлик маҳсулот ишлаб чиқаришдаги моддий ресурсларни тежалиши (ортиқча сарфланиши) қуйидагича аниқланиши мумкин:

$$\Delta = m_1 - m_0 \quad \text{ёки} \quad \Delta = m_1 - m_m;$$

бу ерда: m_1 - жорий нисбий сарф;

m_0 - ўтган даврдаги нисбий сарф;

m_m -меъёр бўйича нисбий сарф;
Корхонада ишлаб чиқариладиган барча маҳсулот учун моддий ресурслар сарфидаги тежамкорлик қуйидагича аниқланиши мумкин:

$$\Xi = (m_1 - m_0) q_1 \quad \text{ёки} \quad \Xi = (m_1 - m_m) q_1 ;$$

бу ерда: q_1 - ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми. Моддий ресурслардан самарали фойдаланиш даражасини белгиловчи кўрсаткичларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

- а) яроқли маҳсулот чиқиши, %;
- б) самарали фойдаланиш коэффициентлари;
- в) сарф коэффициенти;
- г) емирилган қисмларнинг хизмат қилиш муддати:

Биринчи кўрсаткич, яъни яроқли маҳсулот чиқиши кўрсаткич қайта ишланаётган хом ашёдан тайёр маҳсулот чиқишини кўрсатади. Бу кўрсаткич кўп ҳолларда хом ашёни дастлабки ишлаш корхоналарида аниқланади.

Масалан, пахта тозалаш корхоналарига пахтадан тола чиқиш кўрсаткичи (фоизларда) ҳисобланади. Рудадан мис ёки бошқа металл чиқиши, лавлагидан шакар чиқиши ва шу кабилар моддий ресурслар сарфини даражасини кўрсатади. Бу кўрсаткич хом ашёни сарфлашнинг самарадорлигини кўрсатади ва қуйидагича ҳисобланади:

$$B = (Q \cdot 100) / Q_{ха}$$

бу ерда: B - пахта хом ашёсидан тола чиқиш фоизи, %;

Q_T - хом ашёдан чиққан маҳсулот, яъни тола миқдори, тн;

$Q_{ха}$ - жами фойдаланилган хом ашё миқдори тн.

Моддий ресурслардан фойдаланишнинг ушбу кўрсаткичи ишлатиладиган хом ашёдан қандай миқдорда тайёр маҳсулот чиқишини кўрсатади. Хом ашёдан фойдаланиш самараси ортиб борганда бу кўрсаткич, меъёрий кўрсаткичга айланиб боради.

Ишлаб чиқаришда моддий ресурслардан унумли фойдаланиш коэффициенти моддий ресурслардан соф маҳсулотга ўтадиган қисмини кўрсатади. Бу коэффициентни қуйидагича ҳисоблаш мумкин:

$$K = q_c / Q_{ум}$$

бу ерда: q_c - моддий ресурсларнинг соф маҳсулот бўладиган қисми;

$Q_{ум}$ - моддий ресурсларнинг умумий сарфи. Унумли фойдаланиш коэффициенти меъёр бўйича, режа бўйича ва ҳисобот бўйича аниқланади.

$$K_p = q_c / Mh$$

бу ерда: K_p - режа бўйича унумли фойдаланиш коэффициенти:

q_c - моддий ресурсларнинг соф маҳсулот бўладиган қисми;

mh - сарф меъёри.

Унумли фойдаланиш коэффициенти машинасозлик корхоналари ва бошқа корхоналарда моддий ресурслардан фойдаланиш самарасини кўрсатувчи муҳим кўрсаткичдир. Бу кўрсаткични бирга яқинлаштириш моддий ресурслар сарфлашда ижобий ҳаракатлар ама па оширилади кўрсатади. Бу коэффициентни корхона бўйича ёки

бирон-бир бўлим бўйича ҳам ҳисоблаш мумкин. Хатто бирон бир маҳсулот тури бўйича ҳам ҳисоблашга имкон мавжуд.

Моддий ресурслардан фойдаланишни ифодаловчи кўрсаткичлар орасида режали сарф коэффициент ва ҳақиқий сарф коэффициентидан ҳам фойдаланилади.

Режали сарф коэффициенти сарф меъёрини маҳсулотнинг соф вазнига нисбати орқали аниқланади:

$$K_p = mh / q_c$$

Моддий ресурслардан фойдаланиш самарадорлиги моддий ресурслардан фойдаланишнинг фойдали натижасини Ифодалайди. Моддий

харажатлар самарадорлиги кўрсаткичи моддий ресурсларлаи фойдаланишнинг умумлаштирувчи кўрсаткичидир. Моддий ресурслардан фойдаланиш самарадорлигини миқдор жиҳатдан аниқлаганда моддий ресурсларнинг ҳақиқий сарфи ва бажарилган ишлар ҳажми орасидаги нисбатдан фойдаланилади. Бундай ҳисобларда «материал сиғими ва материал кайтими кўрсаткичлари аниқланади.

Турли тармоқларда, турли корхона ва ташкилотларда моддий ресурслардан самарали фойдаланиш ва тежашнинг имкониятлари турличадир. Чунки, корхоналар ва ташкилотларда моддий ресурсларни тежашнинг имкониятлари турлича бўлади. Моддий ресурсларни тежашнинг манбалари ҳам турли корхоналарда турлича бўлади.

Амалга ошириладиган тадбирлар ҳам фарқ қилиши мумкин.

Моддий ресурсларни тежашнинг манбаси маълум шартлар бажарилганда моддий ресурсларнинг қандайдир қисмини тежаш имкониятидир. Бунга қуйидагича эришиш мумкин:

- 1.Маҳсулот ҳажмини камайтириш, енгиллаштириш.
- 2.Кам чиқинди технологиядан фойдаланиш.
- 3.Моддий ресурсларнинг самарали турларидан фойдаланиш.

Моддий ресурсларни тежашнинг манбалари 2 хил бўлади:

- 1.Тўғри.
- 2.Қиёсий.

Тўғри тежамкорликда ишлаб чиқариладиган бир бирлик маҳсулотга тўғри келадиган моддий ресурсларга харажатларни камайтириш. Бу ишлаб чиқариш жараёнида юз беради. Моддий ресурсларни қиёсий тежамкорлиги ишлаб чиқаришда ва муомала соҳасида амалга оширилиши мумкин. У ишлаб чиқариш жараёнидан ташқарида моддий ресурсларни жойлаштириш ва сақлашни яхшилашда юзага келади.

Моддий ресурсларни тўғри тежамкорлиги қуйидаги гуруҳлардан иборат бўлади:

- 1.Маҳсулотнинг материал сиғимини камайтириш.

- 2.Ишлаб чиқариш технологиясини такомиллаштириш.
- 3.Маҳсулот сифатини ошириш.
- 4.Дастлабки моддий ресурслар ўрнига бошқа ресурслардан фойдаланиш.
- 5.Ишлаб чиқариш чиқиндиларини камайтириш.

Қиёсий тежамкорлик эса қуйидаги йўналишларла амалга оширилади:

- 1.Тайёрлашни янада яхшилаш.
- 2.Иккиламчи ресурслардан самарали фойдаланиш.
- 3.Меъёридан ортиқ захираларни ишлаб чиқариш жараёнига киритиш.
- 4.Моддий ресурсларни сақдашда йўқотишларни камайтириш.
- 5.Хом ашё ва бошқа материалларни ташишни такомиллаштириш.

Ушбу йўналишлар барча ташкилотлар ва корхоналар фаолиятида қўлланилиши катта самара беради. Ушбу йўналишлар ичида моддий ресурсларни меъёрлаштириш, технологияни такотииллаштириш, захираларни белгилаш, моддий ресурслардан фойдаланишда назорат, таҳлил қилиш ва рағбатлантириш функцияларидан самарали фойдаланиш айниқса муҳим аҳамият касб этади.

II-боб. “Намангандонмахсулот” ОАЖнинг моддий ресурслар билан таъминланиши ва улардан самарали фойдаланиш таҳлили.

2.1. Корхонада моддий ресурслардан фойдаланиш кўрсаткичлари таҳлили.

Корхоналарнинг моддий ресурслардан фойдаланиш кўрсаткичларини таҳлил қилиш ҳолати мураккаб жараён бўлиб, уни ўрганиш кўплаб кўрсаткичлар тизими ёрдамида амалга оширилади. Корхоналарнинг моддий ресурслар билан таъминланганлиги ва молиявий барқарорлигини тўлиқ ва аниқ хулосалар асосида ўрганиш учун корхонанинг иқтисодий фаолияти бир қанча босқичларда таҳлил қилинади. Бу босқичда корхоналар фаолиятининг ҳажми, умумий самарадорлиги, корхоналарнинг узок муддатли ва айланма активлари, корхоналарнинг мажбуриятлари, ўзлик маблағлари таҳлил этилади. Бунинг учун қуйидаги кўрсаткичлардан фойдаланилади:

1. Корхоналар активларининг динамик ва таркибий кўрсаткичлари.

2. Корхона маблағлари манбаларининг динамик ва таркибий кўрсаткичлари.

3. Корхона фаолиятининг молиявий натижавий кўрсаткичлари.

Ушбу омилларни ўрганиш ва таҳлил қилиш асосида келгусида корхонада моддий ресурслардан самарали фойдаланиш ва молиявий барқарорлигини янада яхшилаш чора-тадбирлари ишлаб чиқилади. Корхоналарнинг моддий ресурслардан самарали фойдаланиш ва молиявий барқарорлигига кўп таъсир этадиган омиллардан бири - бу корхона активларидан фойдаланиш даражаси бўлиб, улардан қанчалик самарали фойдаланилса, корхоналарнинг фойдаси шунчалик юқори бўлишига ва корхонанинг молиявий ҳолати яхшиланишига эришиш мумкин. Шундай экан, корхоналар моддий ресурслардан самарали фойдаланиш ва молиявий барқарорлиги умумий баҳолашда корхона маблағлари динамикасини ва таркибий ўзгаришларини таҳлил қилиш катта аҳамиятга эга.

Корхонанинг узоқ муддатли активларини таҳлил қилишда корхона таркибидаги асосий воситаларни ўрганиш муҳим масалалардан бири ҳисобланади. Асосий воситаларни мунтазам кенгайтириб бориш, замонавий машина ва ускуналарни жорий қилиш, моддий-техник базани мустаҳкамлаш, ишлаб чиқаришни ривожлантириш қонуниятлари ҳисобланади. Корхона моддий-техника базасидан фойдаланишни яхшилаш маҳсулот чиқариш ва сотишни кўпайтириш, фойда ва рентабелликни оширишга олиб келади. Бу асосий воситалар ҳолатини, у билан таъминланганлик ва улардан фойдаланиш самарадорлигини пухта таҳлил қилишини талаб этади. Таҳлилга киришишдан олдин у ёки бу масалани ўрганишда қайси кўрсаткичларни ҳисоблаб чиқиш ва қайсыларидан фойдаланиш кераклигини, уларни аниқлаш услубиятини ўзлаштириб олиш зарур бўлади.

Корхонанинг асосий воситалар билан таъминланганлигини фонд билан таъминланганлик, меҳнатнинг механизациялашганлик даражаси, ишлаб чиқариш жараёнларининг механизациялашганлик даражаси ифодалайди.

Асосий фондлардан фойдаланиш самарадорлигини асосини ажратиб, кўрсаткичлар мажмуи билан ўлчаш лозим бўлади. Асосий фондлардан фойдаланиш самарадорлигининг мезони улардан кутиладиган фойдадир. Буни тавсифловчи кўрсаткичлар қаторига фонднинг самарадорлиги, фондининг рентабеллиги, асбоб-ускуналар унумдорлиги киритилади.

Асосий воситалар таҳлилининг асосий манбаи молиявий ҳисобот: 1-шакл "Бухгалтерия баланси" ва 3-шакл "Асосий воситалар ҳаракати тўғрисидаги ҳисобот" ҳисобланади.

Асосий воситалардан фойдаланишни таҳлил қилишдан мақсад хўжаликни асосий воситалар билан таъминланганлик даражасини ошириш, мавжуд асосий воситалардан самарали фойдаланиш имкониятларини аниқлаш ва аниқланган имкониятларни амалиётда қўллаш натижасида маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини оширишдир. Асосий воситалардан фойдаланишни таҳлил қилишни асосий воситаси бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

1. Асосий фондлар билан таъминланганликни, яъни таркиби, хажми ва фондларни техник ҳолатини уларга бўлган эҳтиёжга мос келишини ўрганиш. Уларни кўпайиши ва янгиланиш даражаси, режа бажарилишини ўрганиш.

2. Асосий воситаларни техник ҳолатини аниқлаш ва уларни таҳлил қилиш.

3. Асосий фондлардан фойдаланиш даражаси ва уларга таъсир қилувчи омилларни аниқлаш.

Узоқ муддатли активлар корхона ишлаб чиқариш фаолиятида кўп йиллар қатнашиб ўз қийматини маҳсулот таннархига аста-секинлик билан ўзгазиб боради. Бу активларнинг меъёрий даражаси бўлиши корхона маблағларидан тўғри фойдаланишни таъминлайди.

2.1.1-жадвал

“Намангандонмаҳсулот” ОАЖнинг асосий воситалар ҳолати таҳлили.
(минг сўм ҳисобида)

Кўрсаткичлар	2008	2009	2010	2010 йилни 2009 йилга фарқи(+,-)
Бошланғич (қайта тиклаш) қиймати	11884234	12639923	13002445	1118211
Эскириш суммаси	4429348	4664849	4800220	370872
Қолдиқ (баланс) қиймати	7454886	7975074	8202225	747339

Манба: “Намангандонмаҳсулот” ОАЖнинг ҳисобот маълумотлари асосида тайёрланди.

2.1.1-жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, “Намангандонмаҳсулот” ОАЖнинг асосий воситаларининг қиймати таҳлил қилинган йиллар давомида ўсиб борган. Яъни “Намангандонмаҳсулот” ОАЖда 2008 йилда асосий воситаларнинг бошланғич қиймати 11884234 минг сўмлик бўлган бўлса, 2009 йилда 12639923 минг сўм, 2010 йилга келиб эса 13002445 минг сўмни ташкил этган. 2010 йилда 2008 йилга нисбатан фарқ 1118211 минг сўмни ташкил этган.

Корхонанинг асосий воситаларининг эскириш суммаси бошланғич қийматга мос равишда ўсиб, 2008 йилда 4429348 минг сўм бўлган бўлса, 2010 йилга келиб 4800220 минг сўмга етган.

Асосий воситаларнинг қолдиқ қиймати эса 2008 йилда 7454886 минг сўм 2009 йилда 7975074 минг сўм, 2010 йилда 8202225 минг сўмни ташкил этган бўлиб, 2010 йилда 2008 йилга нисбатан 747339 минг сўмга ошган.

Корхонада номоддий активларнинг тутган ўрни алоҳида аҳамиятга. Чунки корхона ўз фаолиятини кенгайтириш учун кўп маблағ керак бўлади. Корхонанинг ҳозирги кундаги аҳволи фаолиятини кенгайтириш учун имкон беришини билиш учун номоддий активлар ҳолатини таҳлил қилиш зарур ҳисобланади. Қуйидаги жадвалда “Намангандонмахсулот” ОАЖнинг номоддий активлари ҳолати таҳлил қилинади.

2.1.2-жадвал

“Намангандонмахсулот” ОАЖнинг номоддий активлар ҳолати таҳлили.
(минг сўм ҳисобида)

Кўрсаткичлар	2008	2009	2010	2010йилини 2008 йилга фарқи(+.-)
Узоқ муддатли инвестициялар, жами	386697	412697	425949	39252
шу жумладан:				
Қимматли қоғозлар	184013	184013	197234	13221
Қарам хўжалик жамиятларига инвестициялар			223715	223715
Бошқа узоқ муддатли инвестициялар	202684	228684	5000	-197684
Ўрнатиладиган асбоб-ускуналар	102088	93114	68568	-33520
Капитал қўйилмалар	822242	650101	878291	56049
Узоқ муддатли дебиторлик қарзлари	2005031	1997581	2284252	279221

Манба: “Намангандонмахсулот” ОАЖнинг ҳисобот маълумотлари асосида тайёрланди.

2.1.2-жадвал маълумотларига кўра, “Намангандонмахсулот” ОАЖда номоддий активлар таркибидаги айрим кўрсаткичлар таҳлил қилинган йиллар давомида ошган бўлса, айрим кўрсаткичлар эса камайган. Корхонада узоқ муддатли инвестициялар миқдори 2008 йилда 386697 минг сўм, 2009

йилда 412697 минг сўм, 2010 йилда эса 425949 минг сўмни ташкил этган. 2010 йилда 2008 йилга нисбатан ўсиш 39252 минг сўмни ташкил этган.

Корхона фаолиятини молиялаштириш манбалардан бири бу қимматли қоғозлардир. “Намангандонмахсулот” ОАЖда 2010 йилда 2008 йилга нисбатан қимматли қоғозлар миқдори 13221 минг сўмга ошган. 2008 йилда корхонада 184013 минг сўмлик қимматли қоғоз бўлган бўлса, 2009 йилда 184013 минг сўм, 2010 йилда 197234 минг сўмга етган.

Жамият юридик шахс ҳуқуқини олган шўъба ва тобе ҳўжалик жамиятларга эга бўлиши мумкин. Шўъба ҳўжалик жамият ўзининг асосий жамияти қарзлари юзасидан жавобгар бўлмайди. Шўъба ҳўжалик жамиятига бажарилиши шарт бўлган кўрсатмаларни беришга ҳуқуқли асосий жамият ана шундай кўрсатмаларни бажариш учун шўъба жамият томонидан тузилган битимлар юзасидан шўъба жамият билан солидар жавобгар бўлади. Асосий жамиятнинг шўъба ҳўжалик жамиятга бажарилиши шарт бўлган кўрсатмаларни бериш ҳуқуқи шўъба ҳўжалик жамият билан тузилган шартномада ёки шўъба ҳўжалик жамиятнинг уставида кўзда тутилган тақдирдагина асосий жамият бундай ҳуқуққа эга деб ҳисобланади.

Шўъба ҳўжалик жамияти асосий жамиятнинг айби билан ночор (банкрот) бўлиб қолган ҳолларда асосий жамият шўъба ҳўжалик жамиятнинг қарзлари юзасидан субсидиар жавобгар бўлади. Асосий жамият шўъба ҳўжалик жамиятнинг муайян ҳаракатларни амалга ошириш оқибатида ночор (банкрот) бўлиб қолишини олдиндан билиб, юқорида айтилган ўз ҳуқуқлари ва (ёки) имкониятидан шўъба ҳўжалик жамиятнинг шундай ҳаракатларни амалга оширишини кўзлаб фойдаланган ҳоллардагина шўъба ҳўжалик жамиятнинг ночорлиги (банкротлиги) асосий жамиятнинг айби билан юз берган деб ҳисобланади.

Шўъба ҳўжалик жамият акциядорлари асосий жамиятдан унинг айби билан шўъба ҳўжалик жамиятга келтирилган зиённи тўлашни талаб қилишга ҳақлидир. Асосий жамият шўъба ҳўжалик жамиятнинг муайян ҳаракатларни амалга ошириш оқибатида зиён кўришини олдиндан билиб, ўз ҳуқуқлари ва

(ёки) имкониятидан шўъба хўжалик жамиятнинг шундай ҳаракатларни амалга оширишини кўзлаб фойдаланган ҳолдагина зиён асосий жамиятнинг айби билан келтирилган деб ҳисобланади.

Агар жамиятга қарашли овоз берувчи акцияларнинг йигирма фоизидан зиёдроги бошқа иштирокчи жамиятга қарашли бўлса, бу жамият тобе хўжалик жамият деб тан олинади.

Иштирок этувчи ва тобе хўжалик жамиятлари ўртасидаги ўзаро муносабатлар қонун ҳужжатлари билан тартибга солинади. Жамиятни таъсис этиш йўли билан тузиш муассисларнинг (муассиснинг) қарорига мувофиқ амалга оширилади. Жамиятни таъсис этиш тўғрисидаги қарор таъсис йиғилиши томонидан қабул қилинади. Жамият бир шахс томонидан таъсис этилган тақдирда жамиятни таъсис этиш ҳақидаги қарорни шу шахснинг ёлғиз ўзи қабул қилади.

Корхонада қарам хўжалик жамиятларига инвестициялар 2008 ва 2009 йиллар давомида амалга ошмаган бўлса, 2010 йилга келиб бу кўрсаткич 223715 минг сўмни ташкил этган.

“Намангандонмахсулот” ОАЖда бошқа узоқ муддатли инвестициялар миқдори таҳлил қилинган йиллар давомида камайган. Жумладан: 2008 йилда 202684 минг сўм, 2009 йилда 228684 минг сўм, 2010 йилда эса 5000 минг сўмни ташкил этган. 2010 йилда 2008 йилга нисбатан 197684 минг сўмга пасайган.

Корхонада ўрнатиладиган асбоб-ускуналар миқдори 2010 йилда 2008 йилга нисбатан 33520 минг сўмга пасайган. “Намангандонмахсулот” ОАЖда 2009 йилда 93114 минг сўмлик асбоб ускуна ўрнатилган бўлса, бу кўрсаткич 2008 йилда 102088 минг сўмни ташкил этган эди.

Капитал қўйилмалар миқдори корхонада 2008 ва 2010 йиллар давомида ошган. Агар 2008 йилда 822242 минг сўмлик капитал қўйилма бўлган бўлса, 2009 йилда 650101 минг сўм, 2010 йилда эса 878291 минг сўмни ташкил этган. Ўсиш миқдори эса 56049 минг сўмга тенг бўлган.

Корхонанинг узоқ муддатли дебиторлик қарзлари миқдори 2009 йилда 2008 йилга нисбатан камайган бўлсада 2010 йилда бу кўрсаткич яна кўтарилган. Яъни 2008 йилда 2005031 минг сўмни ташкил этган бўлса, 2009 йилда 1997581 минг сўмга тушган, бироқ 2010 йилда 2284252 минг сўмга ошган. 2010 йилда 2008 йилга нисбатан узоқ муддатли дебиторлик қарзлари 279221 минг сўмга ошиб кетган.

2.1.3-жадвал

“Намангандонмахсулот” ОАЖнинг жорий активлар ҳолати таҳлили.
(минг сўм ҳисобида)

Кўрсаткичлар	2008	2009	2010	2010 йилни 2008 йилга фарқи(+,-)
Товар моддий захиралари,жами	23952715	35942879	46938838	22986123
шу жумладан:				
Ишлаб чиқариш захиралари	23719553	35712292	46841083	23121530
Тугалланмаган ишлаб чиқариш	233162	230587	97755	-135407
Тайёр махсулот	212138	206175	89315	-122823
Товарлар	21024	24412	8440	-12584
Дебиторлар жами	15608256	20464502	28382805	12774549
шундан:муддати ўтгани				
Харидор ва буюртмачилар қарзи	8924983	12674326	19107971	10182988
Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга берилган бўнақлар	6683273	7790176	9274834	2591561
Пул маблағлари,жами	893	714966	15413	14520
шу жумладан:				
Хисоблашиш счётидаги пул маблағлари	893	714966	15413	14520

Манба: “Намангандонмахсулот” ОАЖнинг ҳисобот маълумотлари асосида тайёрланди.

2.1.3-жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, “Намангандонмахсулот” ОАЖда жорий активлар таркибига кирувчи кўрсаткичларда ижобий натижаларга эришилган. Жумладан, корхонада товар моддий захиралари миқдори 2008 йилда 23952715 минг сўм, 2009 йилда 35942879 минг сўмга, 2010 йилга келиб эса 46938838 минг сўмни ташкил этган. 2010 йилда 2008 йилга нисбатан 22986123 минг сўмга ошган. Корхонанинг товар моддий захиралар миқдори ошиши ва унинг асосий қисми ишлаб чиқариш захираларини ташкил этиши ва тугалланмаган ишлаб

чиқариш миқдори эса таҳлил қилинган йиллар давомида камайиб борганлиги корхонанинг иқтисодий самарадорлиги ошишига сабаб бўладиган омиллардан бири ҳисобланади. Ишлаб чиқариш захиралари 2008 йилда 23719553 минг сўмни ташкил этган бўлса, 2009 йилда 35712292 минг сўмга етган. 2010 йилда эса 2008 йилга нисбатан 23121530 минг сўмга ошганлигини юқоридаги жадвал маълумотларидан кўришимиз мумкин. Корхонада тугалланмаган ишлаб чиқариш 2010 йилда 2008 йилга нисбатан 135407 минг сўмга камайган. Агар корхонада 2008 йилда 233162 минг сўмлик тугалланмаган ишлаб чиқариш бўлган бўлса, 2009 йилда бу кўрсаткич 230587 минг сўмга тушган.

“Намангандонмахсулот” ОАЖда 2010 йилда 2008 йилга нисбатан тайёр махсулот миқдори 122823 минг сўмга камайган. Яъни корхонада 2008 йилда 212138 минг сўмлик тайёр махсулот бўлса, 2009 йилда 206175 минг сўмга тушган. 2010 йилга келиб эса 89315 минг сўмни ташкил этган. Шунга мос равишда корхонада товарлар миқдори ҳам таҳлил қилинган йиллар давомида камайиб борган. 2008 йилда “Намангандонмахсулот” ОАЖда 21024 минг сўмлик товар бўлган бўлса, 2009 йилда 24412 минг сўм, 2010 йилда эса 8440 минг сўмга тушиб қолган.

Корхонанинг дебиторлик қарзлар миқдори эса 2010 йилда 2008 йилга нисбатан минг сўмга ортган. Муддати ўтган дебиторлик қарзлари таркибидаги барча кўрсаткичларда ҳам ўсиш кузатилган. Жумладан: 2008 йилда корхонада харидор ва буюртмачилар қарзи 8924983 минг сўмни ташкил этган бўлса, 2009 йилда 12674326 минг сўмга етган, 2010 йилга келиб эса 2008 йилга нисбатан 10182988 минг сўмга ошган. Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга берилган бўнақлар эса 2008 йилда 6683273 минг сўмни ташкил этган бўлса, 2010 йилга келиб 9274834 минг сўмга етган. Ўсиш 2591561 минг сўмни ташкил этган.

Корхоналарнинг моддий ресурслардан самарали фойдаланиш ҳолати кенг маънодаги тушунча бўлиб, бу:

- корхоналарнинг мураккаб бозор муносабатлари даврида ўз маблағлари билан таъминланганлик даражаси ва ишлаб чиқаришни ўз сармояси асосида юрита олиш имкониятига эга эканлиги;

- корхона фаолиятида ўз маблағлари ва четдан жалб қилинган маблағлардан фойдаланиш самарадорлиги ва келгусида ишлаб чиқаришни кенгайтириш имконияти мавжудлиги;

- корхонадаги мавжуд моддий ресурсларнинг бозор муносабатлари талабларига жавоб беришлиги;

- корхонага четдан жалб қилинган маблағларни қай даражада қайтара олиш қобилиятига эга эканлиги;

- ишлаб чиқаришнинг мукамал давом эттирилиши учун захира ва харажатларнинг манбалар билан таъминланганлик даражаси;

- муддати етиб келган кдрзларни тўлаш орқали ишлаб чиқаришда танаффус бўлиб қолмаслиги;

- ишлаб чиқаришни тўхтатмасдан, маҳсулот сотиш, эркин иқтисодий фаолият кўрсатиш имкониятининг борлиги даражасини кўрсатиш.

Демак, моддий ресурслардан самарали фойдаланиш корхона моддий ресурсларининг бозор муносабатлари талабларига жавоб бериши, уларнинг шаклланиши, улардан фойдаланиш, таркибий ўзгаришлар, ишлаб чиқаришни кенгайтирилишини ўзида ифода этар экан унга кўп омиллар таъсир этади. Ушбу омилларни шартли равишда ички ва ташқи омилларга бўлиш мумкин.

Ички омиллар сифатида куйидагиларни кўрсатиш мумкин:

- ишлаб чиқаришни ташкил қилиш;
- ишлаб чиқаришни бошқариш;
- корхонанинг ихтисослашуви;
- корхона маблағларининг тақсимланиши;
- корхона харажат ва даромадларининг таркибий ва миқдорий ўзгаришлари;
- корхона айланма маблағларининг таркибий мутаносиблиги;
- корхонанинг қувватларидан фойдаланиш даражаси.

Корхона ўз фаолиятида турли корхона ва ташкилотлар билан иқтисодий алоқада бўлади. Бунинг натижаси улароқ корхонанинг моддий ресурслардан самарали фойдаланиш ташқи омиллар ҳам таъсир этади.

Ташқи омиллар сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

-корхонанинг мол-мулки таркибида четдан жалб қилинган маблағларнинг бўлиши ва муддати етиб келган мажбуриятларни тезда қайтариш, яъни молиявий қарамликнинг мавжудлиги;

- корхонанинг товарлар бозоридаги ҳолати;

- корхонанинг экспорт ва импорт алоқалари;

-корхонанинг бошқа корхоналар таъминловчи ва истеъмолчи корхоналар билан алоқаларда ишга оид активлиги;

-банк органлари, солиқ идоралари, дебитор ва кредиторлар билан алоқалари;

-республикада амалга оширилаётган иқтисодий сиёсат, солиқ, нарх-наво ва молия, банк сиёсати, техника, технология сиёсати, божхона сиёсати;

-корхона фаолиятига ички ва ташқи инвестицияларни жалб қилиш.

2.1.4-жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, “Намангандонмахсулот” ОАЖнинг ўз маблағлари таркибида устав капитали ва қўшилган капитал миқдори тахлил қилинган йиллар давомида ўзгармаган. Корхонанинг устав капитали 2008 ва 2010 йиллар давомида 564375 минг сўмни ташкил этган бўлса, қўшилган капитал миқдори 2008 ва 2010 йиллар давомида 220052 минг сўмни ташкил қилган.

Корхонада резерв капитал миқдори 2008 йилда 3983743 минг сўм, 2009 йилда 4090795 минг сўм, 2010 йилда эса 4114480 минг сўмга етган. 2010 йилда 2008 йилга нисбатан 130737 минг сўмга ўсган.

2.1.4-жадвал

“Намангандонмахсулот” ОАЖнинг ўз маблағлари манбалари ҳолати таҳлили.
(минг сўм ҳисобида)

Кўрсаткичлар	2008	2009	2010	2010 йилни 2008 йилга фарқи(+,-)
Устав капитали	564375	564375	564375	0
Қўшилган капитал	220052	220052	220052	0
Резерв капитали	3983743	4090795	4114480	130737
Тақсимланмаган фойда (копланмаган зарар)	98123	39364	174695	76572
Мақсадли тушумлар	7325600	8700882	7226000	-99600
Жами	12191893	13615468	12299602	107709

Манба: “Намангандонмахсулот” ОАЖнинг ҳисобот маълумотлари асосида тайёрланди.

Корхонанинг тақсимланмаган фойда миқдори 2010 йилда 2008 йилга нисбатан 76572 минг сўмга ошган. 2008 йилда корхонанинг тақсимланмаган фойдаси 98123 минг сўм бўлган бўлса, 2009 йилда бу кўрсаткич пасайиб 39364 минг сўмга тушган. 2010 йилда эса 174695 минг сўмга етган. “Намангандонмахсулот” ОАЖнинг ўз маблағлари манбалари таркибида мақсадли тушумлар миқдори камайган. 2010 йилда 2008 йилга нисбатан 99600 минг сўмга тушган. 2008 йилда мақсадли тушумлар 7325600 минг сўмни бўлган бўлса, 2009 йилда 8700882 минг сўмга ошган. Бироқ 2010 йилга келиб 7226000 минг сўмга тушган.

2.1.5-жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, “Намангандонмахсулот” ОАЖда таҳлил қилинган йиллар давомида жорий қарзлар миқдори ошган. Бюджетга тўловлар бўйича қарз эса 2010 йилда 2008 йилга нисбатан камайган. Корхонада 2008 йилда 37165822 минг сўмлик жорий мажбурияти бўлган бўлса, 2009 йилга келиб бу миқдор 53577711 минг сўмга етган. 2010 йилда эса 73799245 минг сўмни ташкил этган. 2010 йилда “Намангандонмахсулот” ОАЖда жорий мажбурияти миқдори 2008 йилга нисбатан 36633423 минг сўмга ошган.

2.1.5-жадвал

“Намангандонмахсулот” ОАЖнинг жорий мажбуриятлари ҳолати таҳлили.
(минг сўм ҳисобида)

Кўрсаткичлар номи	2008	2009	2010	2010 йилни 2008 йилга фарқи(+,-)
Жорий мажбуриятлари, жами	37165822	53577711	73799245	36633423
шу жумладан, жорий кредиторлик қарзлари	4751042	8317089	11888329	7137287
шундан муддати ўтган жорий кредиторлик қарзлари	228529	948858	886239	657710
Солиқ ва мажбурий тўловлар бўйича кечиктирилган мажбуриятлар	3274479	5759159	7452955	4178476
Бюджетга тўловлар бўйича қарз	369845	546153	178013	-191832
Мақсадли давлат жамғармаларига тўловлар бўйича қарз	572708	678899	2713181	2140473
Таъсисчиларга бўлган қарзлар	16667	20184	33135	16468
Мехнатга ҳақ тўлаш бўйича қарз	115409	101297	403654	288245
Қисқа муддатли банк кредитлари	584997	317421	969997	385000
Қисқа муддатли қарзлар	31829783	44943201	60940919	29111136
Бошқа кредиторлик қарзлар	173405	262539	221152	47747

Манба: “Намангандонмахсулот” ОАЖнинг ҳисобот маълумотлари асосида тайёрланди.

Корхонада жорий кредиторлик қарзлари миқдори 2008 йилда 4751042 минг сўм, 2009 йилда 8317089 минг сўм, 2010 йилга келиб 11888329 минг сўмни ташкил этган. 2010 йилда 2008 йилга нисбатан 7137287 минг сўмга кўпайган.

“Намангандонмахсулот” ОАЖда солиқ ва мажбурий тўловлар бўйича кечиктирилган мажбуриятлар миқдори 2010 йилда 2008 йилга нисбатан 4178476 минг сўмга ошган. Бу кўрсаткич 2008 йилда 3274479 минг сўмни ташкил этган бўлса, 2009 йилга келиб 5759159 минг сўмга етган, 2010 йилда 7452955 минг сўмни ташкил этган.

Корхонада бюджетга тўловлар бўйича қарз миқдори жорий мажбуриятлари орасида таҳлил қилинган йиллар давомида камайган кўрсаткич ҳисобланади. Бу кўрсаткич 2008 йилда 369845 минг сўм, 2009

йилда 546153 минг сўмни ташкил этган бўлса, 2010 йилга келиб 178013 минг сўмга тушган. 2010 йилда 2008 йилга нисбатан бюджетга тўловлар бўйича қарз миқдори 191832 минг сўмга камайган.

Корхонада мақсадли давлат жамғармаларига тўловлар бўйича қарз 2008 йилда 572708 минг сўмни ташкил этган бўлса, 2010 йилга келиб 2713181 минг сўмга етган. 2010 йилда кўпайиш 2008 йилга нисбатан 2140473 минг сўмни ташкил қилган. Корхонада таъсисчиларга бўлган қарзлар миқдори ҳам 2010 йилда олдинги йилларга қараганда ортган. Жумладан бу кўрсаткич 2008 йилда 16667 минг сўмни ташкил этган бўлса, 2009 йилда 20184 минг сўм, 2010 йилга келиб эса 33135 минг сўмни ташкил этган.

“Намангандонмахсулот” ОАЖда меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича қарз миқдори ҳам ортган. Бу кўрсаткич 2010 йилда 2008 йилга нисбатан 288245 минг сўмга кўпайган. 2008 йилда 115409 минг сўм, 2009 йилда 101297 минг сўм, 2010 йилга келиб 403654 минг сўмга етган.

Корхонанинг қисқа муддатли банк кредитлари миқдори бошқа кўрсаткичлар қатори 2010 йилда 2008 йилга нисбатан 385000 минг сўмга ортган. 2008 йилда бу кўрсаткич 584997 минг сўмни ташкил этади бўлса 2010 йилга келиб 969997 минг сўмга етган.

Хулоса сифатида айтиш керакки, “Намангандонмахсулот” ОАЖда моддий ресурсларни ҳолати, улардан фойдаланиш самарадорлиги яхшиланган. Корхонада ресурслардан янада самарали фойдаланиш йўллари ишлаб чиқиш корхонанинг келажакдаги фаолиятини янада мустаҳкамлаш ва ривожлантиришга сабаб бўлади.

2.2 “Намангандонмахсулот” ОАЖда молиявий натижавийлик кўрсаткичлари ва уларга иқтисодий омиллар таъсирининг статистик таҳлили.

Мамлакатимизда иқтисодиётни модернизация қилиш шароитида корхоналар фаолиятини тубдан ислоҳ қилиш, уларни юзага келган иқтисодий муносабатлар шароитида ривожланишини таъминлаш, мамлакатда кичик

бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш корхоналарнинг молиявий барқарорлигига узвий боғлиқ. Корхоналарнинг молиявий жихатдан барқарор бўлиши уларнинг фаолияти давомида олган фойдасининг тўғри шакллантирилиши билан боғлиқ. Чунки корхоналарда фойда шу ерда ишловчиларнинг моддий таъминланишининг, корхоналарда ишлаб чиқариш фаолиятини кенгайтиришнинг, ишлаб чиқаришда фан-техника ютуқларини ва янги технологияларни жорий қилиш каби ишларнинг асосий моддий манбаси ҳисобланади.

Демак, бозор иқтисодиёти шароитида фойданинг аҳамияти жуда катта. Фойда олишга интилиш товар ишлаб чиқарувчиларни истеъмолга керак бўлган маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмларини оширишга, ишлаб чиқаришга кетадиган харажатларни камайтиришга ундайди. Эркин рақобат шароитида бу орқали нафақат тадбиркорликнинг мақсадига, балки ижтимоий эҳтиёжларни қондиришга ҳам эришилади.

Фойда - корхона барча фаолиятлари якуний натижаси ҳисобланади, яъни маҳсулот (иш ва хизматлар) сотишдан олинган молиявий натижа, асосий фаолият натижалари, молиявий фаолиятдан кўрилган фойда ёки зарарлар ҳамда фавқулотдаги вазиятлар натижасида олинган фойда ёки зарарларнинг йиғиндисидан иборат.

Республикамизда қабул қилинган "Маҳсулот (иш ва хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом"га биноан корхона ва ташкилотлар фойдаси қуйидаги шаклларда ҳисобга олинади:

- маҳсулот сотишдан олинган ялпи фойда;
- асосий фаолиятдан олинган фойда;
- умумхўжалик фаолиятидан олинган фойда;
- солиқ тўлагунгача олинган фойда;
- йилнинг соф фойдаси.

Ушбу кўрсаткичлар қуйидагича ҳисобланади:

1. Маҳсулот сотишдан олинган ялпи фойда сотишдан олинган соф тушум билан сотилган маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархи ўртасидаги тафовут сифатида аниқланади:

$ЯФ = ССТ - ИТ$

бунда:

ЯФ - ялпи фойда;

ССТ - сотишдан олинган соф тушум;

ИТ - сотилган маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархи.

Сотишдан олинган соф тушум кўрсаткичи маҳсулот сотишдан тушган тушумдан қўшилган қиймат ва акциз солиқдарини чегириб ташлаш орқали ҳисобланади. Қўшилган қиймат ва акциз солиғи нормалари Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг ҳар йил учун тасдиқланган солиқ қонунида кўзда тутилган тартибда белгиланади. Ҳар қандай фирма ва компанияларда ишлаб чиқарилган маҳсулот (иш, хизмат)нинг ишлаб чиқариш таннархини имкони борича камайтириш орқали кўпроқ фойда олишга эришибгина қолмай, бозор иқтисодиёти шароитида фирманинг рақобатбардошлигини ҳам таъминлашга имкон беради. Шундай экан, ишлаб чиқарилаётган маҳсулот таннархини ташкил этадиган харажатлар тўлиқ ва аниқ тартибда ўрганилиши ҳамда келгусида ушбу харажатлардан қайси бирларини камайтириш имкониятлари борлиги таҳлил қилиниши лозим.

Умуман, бозор иқтисодиёти шароитида фойда кўрмасдан ишлайдиган корхоналар бўлмаслиги керак. Фойдаси жуда кам ёки зарар билан ишлайдиган корхоналар ўз харажатларини фақатгина қарзлар эвазига қоплашлари мумкин. Бу эса корхона олдида мажбуриятларнинг ортиб кетишига ҳамда корхона молиявий ҳолатининг ёмонлашиб кетишига олиб келиши мумкин. Демак, корхона фаолиятида молиявий барқарорликка эришиши учун корхона албатта фойда кўриб ишлаши ва харажатларини фойда билан қоплаши, ортган маблағ эвазига ишлаб чиқаришни кенгайтириш имкониятига эга бўлиши мумкин.

2.2.1-жадвал

«Намангандонмахсулот» ОАЖ ялпи фойда самарадорлигининг таҳлили
(млн.сўмда)

№	Кўрсаткичлар	2008	2009	2010	2010 йилни 2008 йилга фарқи(+,-)
1	Сотишдан олинган соф тушум	17962,7	23050,2	30098,5	12135,8
2	Сотилган махсулотларнинг ишлаб чиқариш таннари	15252,0	19748,1	25751,6	10499,6
3	Сотишдан олинган ялпи фойда	2710,7	3302,1	4346,9	1636,2

Манба: «Намангандонмахсулот» ОАЖнинг молиявий ҳисобот маълумотлари асосида тайёрланди.

2.2.1-жадвал жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, «Намангандонмахсулот» ОАЖда ялпи фойда миқдори таҳлил қилинган йиллар давомида ошган. Корхонада 2008 йилда 17962,7 млн. сўм соф тушум бўлган бўлса, 2009 йилда 23050,2 млн. сўмга етган. 2010 йилга келиб маҳсулот сотишдан умумий тушум 30098,5 млн. сўмни ташкил этган. 2010 йилда ўсиш 2008 йилга нисбатан 12135,8 млн.сўм бўлган.

Корхонанинг ялпи фойдаси кўпайишига мос равишда маҳсулот таннари ҳам 2008 – 2010 йиллар давомида кўтарилиб борган. Жумладан, 2008 йилда умумий маҳсулот таннари 15252,0 млн.сўмни ташкил қилган бўлса, 2009 йилга келиб 19748,1 млн.сўм ҳамда 2010 йилда 25751,6 млн.сўмга тенг бўлган. 2010 йилда маҳсулот таннари 2008 йилга нисбатан 10499,6 млн.сўмга ошган. Маҳсулот таннари ошишига қарамадан корхонада олинган ялпи фойда миқдори 2010 йилда 2008 йилга нисбатан 1636,2 млн.сўмга кўпайган. Агар корхонада 2008 йилда 2710,7 млн.сўм ялпи фойда млн.сўм маҳсулот сотишдан ялпи фойда олинган бўлса, 2009 йилда 3302,1 млн.сўмга етган. 2010 йилга келиб бу кўрсаткич 4346,9 млн.сўмни ташкил қилган.

Корхона фойдаси самарадорлиги кўрсаткичи - маҳсулот сотишдан тушган тушумга нисбатан ҳисобланиб, корхона фойдасининг ундаги

улушини ифодалайди. Бу эса, ўз навбатида корхона фойдасини 2008 йил маълумотлари билан таққосланганда корхона молиявий ҳолати ва молиявий барқарорлигига аниқ баҳо бериш имконини берибгина қолмасдан, келгусида корхона фойдасини янада кўпайтириш учун қайси омилларга кўпроқ эътибор беришга асос бўлади.

2. Асосий фаолиятдан олинган фойда - бу маҳсулотни сотишдан олинган ялпи фойда билан давр харажатлари ўртасидаги тафовут ва плюс асосий фаолиятдан қўрилган бошқа даромадлар ёки минус бошқа зарарлар сифатида аникланади:

$$АФФ = ЯФ - ДХ = БД - БЗ$$

Бунда:

АФФ - асосий фаолиятдан олинган фойда;

ДХ - давр харажатлари;

БД-асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар;

БЗ - асосий фаолиятдан қўрилган бошқа зарарлар.

Давр харажатлари деганда бевосита ишлаб чиқариш жараёни билан боғлиқ бўлмаган харажатлар ва сарфлар тушунилади. Бўларга бошқарув харажатлари, маҳсулотни сотиш харажатлари ва умумхўжалик аҳамиятига эга бўлган бошқа харажатлар киради.

Сотиш харажатларини қуйидагича туркумлаш мумкин:

- товарларни темир йўл, хаво, автомобил, денгиз, дарё транпортида ташиш харажатлари;
- маҳсулот сотиш билан боғлиқ меҳнатга ҳақ тўлаш ва ижтимоий суғўртага ажратмалар;
- савдо эҳтиёжлари учун фойдаланиладиган бинолар, иншоотлар ва хоналарни ижарага олиш, сақлаш ва тўзатиш харажатлари;
- инвентарлар ва хўжалик буюмларини ҳисобдан чиқариш харажатлари;
- газ, ёкилғи, электр энергияси харажатлари;
- товарларни сақлаш, ишлов бериш, сортларга ажратиш харажатлари;

- савдо рекламаси харажатлари;
- ташиш, сақлаш ва сотиш чоғида товарларнинг йўқотилиши;
- касса хўжалигини ва тушум инкассациясини юритиш чиқимлари;
- маркетинг харажатлари ва бошқа харажатлар. Маъмурий харажатларни қуйидагича таснифлаш мумкин:
- бошқарув ходимларига тегишли бўлган меҳнатга ҳақ тўлаш ва ижтимоий суғўртага ажратмалар;
- хизмат енгил автотранспортини, хизмат автобусини сақлаш, ёллаш ва ижарага олиш харажатлари;
- хўжалик юритувчи субъект ва унинг таркибий бўлинмаларини ташкил этиш ва уларни бошқариш харажатлари;
- бошқарувнинг техник воситаларини сақлаш ва уларга хизмат кўрсатиш харажатлари;
- телекоммуникациялар хизматлари учун ҳақ тўлаш;
- маъмурий бошқарув эҳтиёжлари учун бинолар ва хоналар ижараси учун ҳақ тўлаш;
- юқори ташкилотлар ва юридик шахслар бирлашмалари харажатларига ажратмалар;
- бошқарув ходимларини хизмат сафарларига юбориш бўйича харажатлар ва бошқа харажатлар.

Бошқа операцион харажатларга қуйидагилар киради:

- кадрлар тайёрлаш ва уларни қайта тайёрлаш харажатлари;
- лойиҳа ва қурилиш-монтаж ишларида чала ишларни бартараф этиш харажатлари;
- маслаҳат ва ахборот хизматларига ҳақ тўлаш;
- аудиторлик хизматларига ҳақ тўлаш;
- саломатликни муҳофаза қилиш ва ходимларнинг ишлаб чиқариш жараёнида бевосита қатнашуви билан боғлиқ бўлмаган дам олишни ташкил этиш тадбирлари;
- шаҳар ободончилик ишлари ва қишлоқ хўжалигига ёрдам бериш билан

боғлиқ харажатлар;

- компенсация ва рағбатлантириш тугрисидаги тўловлар;

- иш ҳақини ҳисоблашда ҳисобга олинмайдиган тўловлар;

- банк ва депозитарий хизматлар тўловлари;

- экология, соғломлаштириш ва бошқа хайрия жамғармаларига, маданият, халқ таълими, Соғлиқни сақлаш, ижтимоий таъминот, жисмоний тарбия ва спорт корхоналарига тўловлар;

- зарарлар, жарималар, пенялар ва бошқа харажатлар.

Асосий ишлаб чиқариш фаолиятдан олинган бошқа даромадларга қуйидагилар киради:

- ундирилган ёки қарздор томондан эътироф қилинган жарималар ва пенялар;

- ҳисобот йилига аниқланган ўтган йилга тетишли фойда;

- ёрдамчи хизмат кўрсатувчи тармоқлар (ошхона ва ҳ.к.)дан олинган тушумлар;

- асосий воситалар, номоддий активлар ва бошқа мол-мулкни сотишдан олинган даромадлар;

- даво билдириш муддати ўтган кредиторлик ва депонент қарзларни ҳисобдан чиқаришдан олинган даромадлар;

2.2.2-жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, «Намангандонмахсулот» ОАЖда асосий ишлаб чиқариш фаолиятининг молиявий натижаси миқдори 2010 йилда ўсиш 2008 йилга нисбатан 799,7 млн.сўм бўлган. Корхонада 2008 йилда 381,9 млн. сўм бўлган бўлса, 2009 йилда 984,9 млн. сўмга етган. 2010 йилга келиб асосий ишлаб чиқариш фаолиятининг молиявий натижаси 1181,6 млн. сўмни ташкил этган.

**«Намангандонмахсулот» ОАЖ асосий фаолиятдан олинган фойда
самарадорлигининг таҳлили**

(млн.сўмда)

№	Кўрсаткичлар	2008	2009	2010	2010 йилни 2008 йилга фарқи(+,-)
1	Сотишдан олинган ялпи фойда	2710,7	3302,1	4346,9	1636,2
2	Давр харажатлари	2520,5	2708,4	3341	820,5
3	Бошқа даромадлар	191,7	391,2	175,7	-16
4	Асосий ишлаб чиқариш фаолиятининг молиявий натижаси	381,9	984,9	1181,6	799,7

Манба: «Намангандонмахсулот» ОАЖнинг молиявий ҳисобот маълумотлари асосисда тайёрланди.

Корхонанинг ялпи фойдаси кўпайишига мос равишда давр харажатлари ҳам 2008 – 2010 йиллар давомида кўтарилиб борган. Жумладан, 2008 йилда давр харажатлари миқдори 2520,5 млн.сўмни ташкил қилган бўлса, 2009 йилга келиб 2708,4 млн.сўм ҳамда 2010 йилда 3341 млн.сўмга тенг бўлган. 2010 йилда давр харажатлари 2008 йилга нисбатан 820,5 млн.сўмга ошган. «Намангандонмахсулот» ОАЖда бошқа даромадлар миқдори таҳлил қилинган йиллар давомида камайиш кузатилган. Жумладан, 2008 йилда 191,7 млн.сўмлик даромад тушган бўлса, 2009 йилга келиб 391,2 млн.сўмга ошган. 2010 йилда эса 2008 йилга нисбатан 16 млн.сўм кам даромад олинган, яъни 2010 йилда 175,7 млн.сўмлик бошқа даромад олинган.

3. Умумхўжалик фаолиятдан олинган фойда (ёки зарар) - бу асосий фаолиятдан олинган фойда суммаси плюс молиявий фаолиятдан кўрилган даромадлар ва минус зарарлар сифатида ҳисоблаб чиқилади:

$$УФ = АФФ + МД - МХ$$

Бу ерда:

УФ - умумхўжалик фаолиятдан олинган фойда;

МД - молиявий фаолиятдан олинган даромад;

МХ - молиявий фаолиятнинг харажатлари.

Молиявий фаолиятдан олинган даромадларга қуйидагилар киради:

- олинган роялтилар ва сармоялар трансферти;

- Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ва унинг ташқарисида бошқа хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятдан улуш қўшган ҳолда катнашишдан олинган даромад, акциялар бўйича дивидендлар ва облигациялар ҳамда хўжалик юритувчи субъектга тегишли қимматли қўғозлар бўйича даромадлар;

- мол-мулкни ўзоқ муддатли ижарага беришдан олинган даромадлар (лизинг тўловини олиш);

- валюта счётилари, шунингдек чет эл валюталаридаги операциялар бўйича ижобий курс тафовутлари;

- сарфланган (қимматли қўғозлар, шуъба корхоналарга ва ҳоказоларга) маблағларни баҳолашдан олинган даромадлар;

- молиявий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар.

Молиявий фаолият бўйича харажатлар қуйидагилардан иборат:

- банклар ва бошқа молия-кредит ташкилотлари кредитлари бўйича фоизлар шу жумладан, муддати ўтган ва узайтирилган ссудалар бўйича фоизлар;

- мол-мулкни ўзоқ муддатли ижарага олиш (лизинг) бўйича фоизларни тўлаш харажатлари;

- сарфланган (қимматли қўғозларга, шуъба корхоналарга ва ҳоказоларга) маблағларни қайта баҳолашдан қўрилган зарарлар.

- ўз қимматли қўғозларини чиқариш ва тарқатиш билан боғлиқ харажатлар;

- молиявий фаолият бўйича бошқа харажатлар, шу жумладан, салбий дисконт.

4. Солиқ тўлагунгача олинган фойда - бу умумхўжалик фаолиятдан олинган фойда плюс фавқулотда (кўзда тутилмаган) вазиятлардан қўрилган фойда ва минус зарар сифатида аниқланади:

$$СТФ = УФ + ФФ - ФЗ$$

Бунда:

СТФ - солиқ тўлагунгача олинган фойда;

ФФ - фавкулотда вазиятлардан олинган фойда;

ФЗ — фавкулотда вазиятлардан кўрилган зарар.

Фавкулотда фойда ёки зарар - бу хўжалик юритувчи субъектларнинг одатдаги фаолиятидан четга чиқувчи ходисалар ёки муаммолар натижасида вужудга келадиган, тасодифий олинган фойда ёки зарарлар тушинилади. Бунга даромаднинг фавкулотда моддалари ёки асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар бўлимида акс эттирилиши керак бўлган ўтган даврдаги фойда кирмайди. Фавкулотдаги фойда ёки зарарлар бир неча йиллар мобайнида такрорланмайдиган вазиятлар натижасида бўлиши лозим.

2.2.3-жадвал

«Намангандонмахсулот» ОАЖ солиқ тўлангунга қадар умумий молиявий
натижа таҳлили

(млн.сўмда)

№	Кўрсаткичлар	2008	2009	2010	2010 йилни 2008 йилга фарқи(+,-)
1	Асосий ишлаб чиқариш фаолиятининг молиявий натижаси	381,9	984,9	1181,6	799,7
2	Молиявий фаолият бўйича харажатлар	346,0	875,7	1005,3	659,3
3	Молиявий фаолият бўйича бошқа даромадлар	56,0	-	-	-56
4	Солиқ тўлангунга қадар умумий молиявий натижа	91,9	109,2	176,3	84,4

Манба: «Намангандонмахсулот» ОАЖнинг молиявий ҳисобот маълумотлари асосида тайёрланди.

2.2.3-жадвал маълумотларидан кўра, «Намангандонмахсулот» ОАЖда солиқ тўлангунга қадар умумий молиявий натижа миқдори 2010 йилда ўсиш 2008 йилга нисбатан 84,4 млн.сўмга ортган. Корхонада 2008 йилда 91,9 млн. сўм бўлган бўлса, 2009 йилда 109,2 млн. сўмга етган. 2010 йилга келиб солиқ

тўлангунга қадар умумий молиявий натижа миқдори 176,3 млн. сўмни ташкил этган.

Корхонанинг ялпи фойдаси кўпайишига мос равишда молиявий фаолият бўйича харажатлар ҳам 2008 – 2010 йиллар давомида кўтарилиб борган. Жумладан, 2008 йилда молиявий фаолият бўйича харажатлар миқдори 346,0 млн.сўмни ташкил қилган бўлса, 2009 йилга келиб 875,7 млн.сўм ҳамда 2010 йилда 1005,3 млн.сўмга тенг бўлган. 2010 йилда молиявий фаолият бўйича харажатлар 2008 йилга нисбатан 659,3 млн.сўмга ошган.

«Намангандонмахсулот» ОАЖда молиявий фаолият бўйича бошқа даромадлар миқдори тахлил қилинган йиллар давомида камайиш кузатилган. Жумладан, 2008 йилда 56,0 млн.сўмлик молиявий фаолият бўйича бошқа даромад тушган бўлса, 2009 - 2010 йилда давомида бу кўрсаткич кузатилмаган.

5. Корхона иқтисодий самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичларидан бири бу - корхона соф фойдасидир. Соф фойда - солиқ тўлагунга қадар фойдадан қонун ҳужжатларида назарда тутилган барча солиқлар ва тўловларни чегириб ташлаш орқали ҳисобланади, яъни солиқлар тўлашдан кейин хўжалик субъекти ихтиёрида қоладиган фойда суммаси.

$СФ = СТФ - ДС - БС$

Бунда:

СФ - соф фойда;

ДС - даромад (фойда)дан солиқ;

БС - бошқа солиқлар ва тўловлар.

«Намангандонмахсулот» ОАЖ соф фойдаси таҳлили

(млн.сўмда)

№	Кўрсаткичлар	2008	2009	2010	2010 йилни 2008 йилга фарқи(+,-)
1	Солиқ тўлангунга қадар умумий молиявий натижа	91,9	109,2	176,3	84,4
2	Фойдадан солиқ	62,1	66,5	90,9	28,8
3	Бошқа солиқ ва ажратмалар	1,7	3,4	6,8	5,1
4	Корхона соф фойдаси	28,1	39,3	78,6	50,5

Манба: «Намангандонмахсулот» ОАЖнинг молиявий ҳисобот маълумотлари асосида тайёрланди.

2.2.4-жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, «Намангандонмахсулот» ОАЖда солиқ тўлангунга қадар умумий молиявий натижа миқдори 2010 йилда ўсиш 2008 йилга нисбатан 84,4 млн.сўмга ортганлигини юқорида айтиб ўтдик.

Корхона тўлайдиган фойдадан солиқ миқдори 2008 йилда 62,1 млн.сўмни ташкил қилган бўлса, 2009 йилга келиб 66,5 млн.сўм ҳамда 2010 йилда 90,9 млн.сўмга тенг бўлган. 2010 йилда фойдадан тўланадиган солиқ миқдори 2008 йилга нисбатан 28,8 млн.сўмга ошган.

«Намангандонмахсулот» ОАЖда бошқа солиқ ва ажратмалар миқдори 2008 – 2010 йиллар давомида ошганлиги кузатилган. Жумладан, 2008 йилда 1,7 млн.сўмлик бошқа солиқ ва ажратмалар тўланган бўлса, 2009 йилда икки баравар ортиб 3,4 млн.сўмга етган. 2010 йилда эса бу кўрсаткич 6,8 млн.сўмни ташкил қилган.

Корхонада фойдадан солиқ ва бошқа солиқ ва ажратмалар миқдори ортишига қарамасдан соф фойда миқдори таҳлил қилинган йиллар давомида оширишга эришилган. Жумладан, 2008 йилда 28,1 млн.сўмлик соф фойда билан яқунланган бўлса, 2009 йилга келиб бу кўрсаткич 39,3 млн.сўмни ташкил этган. 2010 йилда эса 2008 йилга нисбатан 50,5 млн.сўмга ортган, яъни 2010 йилда корхонанинг соф фойда миқдори 78,6 млн.сўм бўлган.

Умуман олганда, корхона молиявий натижаларининг якуний кўрсаткичи бўлмиш соф фойда суммасининг кўпайганлиги корхона молиявий ҳолатини ва молиявий барқарорлигини анча яхшилаган. Яъни фойда суммасининг кўпайиш тенденцияси маҳсулот (иш, хизмат) сотишдан тушган тушум қиймати кўпайиш тенденциясига нисбатан анча яхшироқ суръатда. Келгусида ушбу тенденция давомийлигини таъминлаш корхона фаолиятида молиявий мустаҳкамлигини, молиявий барқарорлигини янада яхшилаш имконини беради.

III-боб. Мамлакатни модернизация қилиш шароитида саноат корхоналарида моддий ресурслардан самарали фойдаланишнинг такомиллаштириш йўналишлари.

3.1. Моддий ресурслардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш йўналишлари.

Мамлакатимиз Президенти И.А.Каримов ўзининг бир катор асарларида ҳозирги тараққиёт даражасида ҳам ашёдан самарали фойдаланишга, ҳам ашёдан фойдаланишда комплекслик тамойилига эътибор беришни уқтирмоқда. Хар бир ҳам ашё туридан юқори даражада самара билан фойдаланиш иқтисодиётимизнинг ривожини белгилайдиган муҳим омиллардан биридир. Шу сабабли саноат корхоналарида моддий ресурслардан самарали фойдаланиш йўналишларини белгилаш ҳозирги вақтда долзарб масалалардан ҳисобланади.

Саноат корхоналари фаолиятида моддий ресурслардан фойдаланиш даражаси корхона фаолияти самарадорлигини белгиловчи муҳим омил ҳисобланади. Корхоналарнинг ривожланишини таъминлаш ва яшаб қолишига эришиш учун моддий ресурслардан фойдаланиш даражасини мунтазам тарзда таҳлил қилиш ва такомиллаштириш йўналишларини белгилаш лозим.

Моддий ресурслардан самарали фойдаланиш улардан ўйлаб, асосланган ҳолда, мақсадга мувофиқ фойдаланишни назарда тутди. Моддий ресурслардан самарали фойдаланиш улардан фойдаланишнинг сифат тавсифини кўрсатади. Моддий ресурслардан самарали фойдаланиш узлуксиз жараён ҳисобланиши лозим ва ишлаб чиқаришнинг ривожланиши билан биргаликда ривожланиб бориши лозим. Моддий ресурсларни тежаш учун уларни тежашнинг аниқ манбалари имкониятларини баҳолаш лозим. Моддий ресурсларни тежаш манбалари уларнинг қандайдир қисмини тежашга имкон бериши лозим. Уларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

А) фойдаланиладиган машиналар, механизм ва мосламалар миқдорини камайтириш;

- Б) кам чиқиндилари технологиядан фойдаланиш;
- В) моддий ресурсларнинг тежамли турларини қўллаш.

Турли манбалардан фойдаланиш мажмуаси моддий ресурслар тежамкорлигининг йўналишлари ҳисобланади. Моддий ресурслардан тежамли фойдаланиш йўналишлари қандай тадбирлар ҳисобига моддий ресурслар сарфини камайишига олиб боришини кўрсатади. Улар қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- 1) Моддий ресурслар сарфини камайитишни рағбатлантириш;
- 2) Моддий ресурслар сарфини орттириб юборганлик учун ҳуқуқий ёки маъмурий жавобгарлик;
- 3) Илғор тажрибани оммалаштириш ва х.к.лар.

Моддий ресурслар сарфини камайитиш учун улардан самарали фойдаланиш йўналишларини тузиш керак. Олиб борилган тадқиқотлар асосида ва ўтказилган таҳлиллар натижасида моддий ресурслардан самарали фойдаланиш йўналишларини тузишга ҳаракат қилдик. Фикримизча улар қуйидагилардан иборатдир:

- 1.Моддий ресурслардан ишлаб чиқаришда фойдаланишни меъёрлаштиришни такомиллаштириш.
- 2.Ресурсларни тежашга имкон берувчи технологияни жорий этиш.
- 3.Ишлаб чиқариш чиқиндиларни қайта ишлашини такомиллаштириш.
- 4.Ишлаб чиқариш захиралари ва ишлаб чиқариш муносабатларини энг муқобил даражаси ва нисбатини аниқлаш.
- 5.Иккиламчи хом ашёни топиш, тайёрлаш, фойдаланишни ташкил этиш ва режалаштиришни такомиллаштириш.
- 6.Меъёрдан ортиқча захираларни оборотга киритиш ва моддий ресурслардан фойдаланишда тезкор мосланувчанлик.
- 7.Моддий ресурслардан фойдаланишни назорат қилиш ва рағбатлантиришни такомиллаштириш.

8.Моддий ресурслардан фойдаланишни таҳлил қилишни такомиллаштириш.

Моддий ресурслардан самарали фойдаланишнинг энг муҳим йўналишларидан бири моддий ресурсларни меъёрлаштиришни такомиллаштиришдир.

Моддий ресурслардан фойдаланишни меъёрлаштириш қуйидагиларни назарда тутди: меъёрларни яратиш; амалдаги меъёрларни мувофиқлаштириш; меъёрларни тасдиқлаш; меъёрларни ишлаб чиқариш бўлинмаларига етказиш.

Меъёрларни шакллантиришда қуйидагиларни амалга ошириш лозим:

1. Ишлаб чиқаришда моддий ресурслардан самарали фойдаланиш соҳасида эришилган илғор тажрибаларни ва иш усулларини жамлаш ва ўрганиш.

2. Корхонанинг ҳисоб-китобларида конструкторлик қарорларини, моддий ресурслардан фойдаланишни такомиллаштириш, уларни қайта ишлаш бўйича технологик ва ташкилий тадбирларни акс эттириш.

3. Ишлаб чиқаришда хом ашё ва материалларни тежаш ҳамда сарф меъёрларини ўртача топшириқларни бажарилиши.

Ушбу натижаларга эришиш учун ишлаб чиқаришда моддий ресурсларнинг тежамли турларини қўллаш орқали, моддий ресурсларнинг турларини кўпайтириш орқали, такомиллашган технологияларни қўллаш орқали илғор конструкциявий қарорлардан фойдаланиш орқали ва турли чиқиндиларни камайитириш орқали эришиш мумкин.

Моддий ресурслардан фойдаланиш меъёрларини такомиллаштириш учун меъёрлаштириш тамойилларига амал қилиш лозим. Моддий ресурслар сарфини меъёрлаштириш тамойилларига қуйидагиларни киритишни таклиф қиламиз:

1) Меъёрлар илғор, прогрессив бўлиши лозим. Улар ўтган йиллардаги тажрибага асосланиб статистик равишда ўрнатилмаслиги лозим. Улар фан-техника тараққиётига асосланган бўлиши лозим.

2) Меъёрлар техник-иқтисодий ҳисоблар билан асосланмоғи лозим.

3) Меъёрлар моддий ресурслар сарфини миқдорий кўрсаткичларда ифодаланиши лозим.

Моддий ресурслар бўйича меъёрларни илғор бўлиши учун қуйидаги талаблар бажарилиши керак:

А) Илғор ишлаб чиқариш тажрибаси бўлиши;

Б) Моддий ресурслар сарфининг энг кам даражаси ва унга эришишни моддий рағбатлантириш;

В) Техникавий тараққиётга мослашиш;

Г) Технологиянинг такомиллашуви;

Д) Ишлаб чиқаришни ва уни моддий-техникавий таъминотини ташкил этишнинг юқори даражаси;

Е) Ишлаб чиқаришда моддий ресурслар сарфини камайтириш бўйича тузилган ташкилий-техникавий тадбирларни бажарилиб бориши.

Миллий иқтисодиётда ишлаб чиқариш воситаларидан фойдаланиш самарадорлигини оширишнинг муҳим резервларидан бири ишлаб чиқаришдаги моддий-техника ресурслари структурасини тинмай яхшилаб боришдир. Миллий иқтисодиётда гуркираб бораётган фан-техника тараққиёти янги прогрессив ва иқтисодий жиқатдан фойдали материалларнинг салмоғини муттасил ошириб боришга имкон беради. Уларнинг ишлаб чиқаришга жорий қилиниши аввало, маркетинг бизнес-режаларида акс этади. Иккиламчи хом-ашё ва чиқитларни ишга солиш маркетинг органларининг фаолиятига ҳам боғлиқдир. Маълумки, улардан яхши фойдаланган тақдирда камчил материалларни анча тежаш, янги

кувватларни ишга солиш учун қилинадиган капитал харажатларни бир мунча камайтиради.

Моддий ресурсларнинг бевосита цехларда сарф қилинишини мунтазам суръатда қаттиқ назорат қилиб боришни уюштириш ҳам материалларни тежашнинг муҳим омилидир. Тажриба шуни кўрсатадики, бундай назоратнинг энг самарали шакли цехларни таъмин этишда лимит тартибини қўлланишидир. Бу тартибнинг моҳияти шундан иборатки, цехга хом-ашё ва материаллар фақат белгиланган лимитга мувофиқ берилади, агар брак ёки белгиланган нормадан ошиқ сарф қилиниши туфайли хом-ашё ва материаллар тугаб қолгундай бўлса, кейинчалик цехлар фақат корхона раҳбарлигининг ижозати билангина таъмин этилади.

3.2. Мамлакатни модернизация қилиш шароитида саноат корхоналари моддий ресурсларни тежаш йўллари.

Моддий ресурсларни тежаш йўллари деганимизда, тежаш методлари, усулларини, яъни нима асосида ва қандай тадбирлар натижасида тежаш мумкинлигини тушуниш керак. Тежашнинг асосий йўллари:

1. Ишлаб чиқаришнинг техникавий йўлидан (техника тараққиёти, ихтисослаштириш ва ҳоказолардан);
2. Социал-иқтисодий йўл (ижтимоий мусобақа, хўжалик ҳисоби ва ҳоказолар) дан иборат.

Тежашнинг ишлаб чиқариш техникавий йўллари, ишлаб чиқариш кучлари билан чамбарчас боғланган бўлса, тежашнинг социал-иқтисодий йўллари ишлаб чиқариш муносабатлари характери билан боғлиқдир. Мавжуд ижтимоий тузумнинг иқтисодий қонунлари тақозо қилган бу омиллар муайян бир ижтимоий шароитлардагина амал қилади. Тежаш манбалари нима ҳисобига (масалан, буюмларнинг оғирлигини камайтириш, чикитларни камайтириш ва бошқалар ҳисобига) тежаш мумкинлигини кўрсатади.

Шундай қилиб, ишлаб чиқаришда тежаш манбалари:

* машина ва буюмларнинг оғирлигини камайтириш билан бирга уларнинг сифатини яхшилаш;

* ишлаб чиқариш талофатларини ва чиқитларини камайтиришдан;

* тақчил материалларни бошқа мувофиқ материаллар билан алмаштириш ва моддий ресурслардан қайтадан фойдаланишдан иборат.

Машиналарнинг абсолют оғирлиги (ўз оғирлиги) билан нисбий оғирлиги - машинанинг қувват бирлигига тўғри келадиган оғирлиги, масалан, дизелнинг бир от кучига ёки юк автомобилнинг бир от, юк кўтариш кучига тўғри келадиган оғирлиги бор. Бу жиҳатдан сўнгги йилларда катта муваффақиятларга эришилди. Аммо, машиналар оғирлигини янада камайтириш имкониятлари тамомила тугаб кетган эмас. Масалан, турли заводларда ишлаб чиқариладиган бир хил қуввати бўлган бир тип машиналарнинг оғирлиги бир-биридан 10-15% фарқ қилади.

Ишлаб чиқаришнинг химиялаштирилиши натижасида, ишлаб чиқариш чиқитлари анча камаяди. Химиялаштиришнинг материалларни тежашга таъсири, хом-ашёдан комплекс фойдаланишда, ишлаб чиқариш чиқитларидан фойдаланишда, технология жараёнларини интенсивлаштиришда ва шу туфайли хом-ашё солиштирма сарфининг камайишида янги хил сунъий материаллар яратишда намоён бўлади.

Янги ускуналар ўрнатиш ва катта маблағ сарфлаш талаб қилинмаган ҳолда кундалик технологиясини тўғри олиб бориш ва ишлаб чиқариш маданиятини кўтариш ҳам нобудгарчилик ва чиқитларни анча камайтиришни таъминлайди. Материални тўғри бичиш ҳам яхши натижа беради. Масалан, терини мураккаб, яъни комбинациялаштирилган бичиш натижасида чиқитлар 5-10 фоизга камаяди. Хом-ашё ва материаллардан комплекс фойдаланиш ҳам ишлаб чиқариш воситаларидан ҳам фойдаланишнинг юксак шаклидир. Ҳар хил технология жараёнларини қўлланиши ва бир хил хом-ашёдан хилма-хил истеъмол хусусиятларига эга бўлган буюмлар ишлаб чиқариш, хом-ашёдан комплекс фойдаланишнинг муҳим хислатидир. Ишлаб чиқариш ва истеъмол чиқитларидан фойдаланишнинг қуйидаги учта умумий шарти маълум: бири -

жуда кўп чиқитларни бир ерга тўплаб, иш кенг кўламда ташкил этилган тақдирдагина бунга эришиш мумкин; иккинчиси - машиналарни такомиллаштириш, бунинг натижасида авваллари истеъмолга арзимаган нарсалар ишлаб чиқариш истеъмоли учун яроқли қолга келади; учинчиси - илм-фан ютуқлари, айниқса, чиқитларнинг фойдали хусусиятларини очиб берадиган химия саноатининг муваффақиятларидир.

Яроқли маҳсулот чиқиши. Яроқли маҳсулот чиқиш кўрсаткичи металл қўйишда, шихта материалларини сарф қилишни нормалашда фойдаланилади ва у рангдор металл, чуян ва пўлат қуймалари ишлаб чиқаришнинг техникавий ва ташкилий даражасини кўрсатади. Яроқли маҳсулотнинг чиқиш коэффициенти ($K_{я}$) яроқли қуйма оғирлиги ($O_{я}$) унинг яроқсиз металл оғирлиги ($O_{м}$) га (металлозавалка) нисбати орқали белгиланади. Масалан, агар 500 кг яроқсиз металлни қуйиш натижасида 300 кг қуйма тайёр буюм олинган бўлса, у ҳолда

$$K_{я} = \frac{300}{500} = 0.6$$

бўлади, ёки яроқли маҳсулотнинг чиқиш фоизи қуйидаги формула асосида ҳисоблаб чиқилади:

$$K_{я} = \frac{Q_{я} \times 100}{Q_{м}}.$$

Яъни, бизнинг мисолимизда

$$K_{я} = \frac{300 \times 100}{500} = 60 \% \text{ ни ташкил этади.}$$

Металл қуйишдаги қайтарма чиқитлар $\boldsymbol{Ч}$ - (тўкинди, сочиндилари) фоизи ҳам шу тариқа ҳисоблаб чиқилади:

$$\boldsymbol{Ч} = \frac{Q_{с} \times 100}{Q_{м}}$$

Бунда, $Q_{с}$ - металл қўйишдаги қайтарма чиқитларнинг оғирлиги, агар бизнинг мисолимиздаги 200 кг чиқитнинг 120 кг қайтарма 80 кг қайтмас чиқит бўлса, унинг қиссасини аниқлаш қуйидагича бўлади:

$$\boldsymbol{\chi} = \frac{120 \times 100}{500} = 24\%.$$

Куйинди натижасида металлнинг камайиш фоизи эса куйидагича чиқарилади:

$$\boldsymbol{\chi}_k = \frac{Q_k \times 100}{Q_m}.$$

Бунда, Q_k - металлнинг қайтарилмайдиган чиқит оғирлиги. Мисолимизда қайтмас чиқит салмоғи:

$$\boldsymbol{\chi}_k = \frac{80 \times 100}{500} = 16\% \text{ бўлади.}$$

Материаллардан фойдаланиш коэффиценти саноатнинг ишлаб берувчи тармоқларида (металлсозлик ва қоказо) материаллардан тўғри фойдаланишни таҳлил қилишда кенг фойдаланилади.

K_ϕ - метериаллардан фойдаланишнинг режали коэффиценти ишлашдаги (соф, фойдали, назарий сарфлаш) оғирликнинг материални сарфлаш нормасига бўлган нисбатидан иборат, бу сарфлаш нормасини кўпинча ҳақиқий сарфлашдан фарқ қилиб норматив сарфлаш дейилади.

$$K_\phi = \frac{Q_o}{N};$$

бунда, Q_o - чизмага мувофиқ ишлаш (соф, фойдали, назарий) оғирлиги;

N - сарфлаш нормаси. У асосан Q_o дан катта бўлгани учун бу фойдаланиш коэффиценти бирдан ҳам кам демакдир ҳамда нобудгарчилик ва чиқитлар мутлақо бўлмаган тақдирдагина у бирга тенг (N к Q_o) бўлади. Амалда фойдаланиш коэффиценти нобудгарчилик ва чиқитларни муттасил камайтириб, техника ва ишлаб чиқаришни ташкил этишни такомиллаштириб бориш ҳисобига бирга тенг бўлишга интилиши лозим.

Материалдан фойдаланиш коэффицентини таҳлил қилаётганда режадаги фойдаланиш коэффиценти билан ҳақиқатда эришилган коэффицентини таққослаш керак, чунки бу ишлашдаги оғирликнинг маҳсулот бирлигига кўчирилган ҳақиқий сарфга нисбатини ифодалайди. Фойдаланиш коэффицентининг бажарилиши таҳлил қилинаётганда, аввало

режадаги (норматив) коэффиценти ҳисобининг тўғрилигини текшириш олиш лозим.

Сарфлаш коэффиценти. Режадаги сарфлаш коэффиценти нормасининг (N) соф оғирликка (Q_o) нисбатидир:

$$K_c = \frac{N}{Q_o}$$

ёки фойдаланиш коэффицентиға нисбатан тескари пропорционалдир, яъни:

$$K_c = \frac{1}{K_\phi}.$$

Ҳақиқий сарфий коэффицентни (K_ϕ) аниқлаш учун солиштирма (ҳақиқий) сарф тайёр маҳсулот оғирлигига (соф оғирлик, нафли, назарий сарфлаш) бўлинади. Агар фойдаланиш коэффиценти бирдан кам (ёки бирга тенг) бўлса, демак сарфлаш коэффиценти бирдан кўп (ёки бирга тенг) бўлади.

Режадаги фойдаланиш коэффиценти ҳам, сарфлаш коэффиценти ҳам нормалланган талаб ва чиқитлар миқдорини белгилаб беради. Моддий ресурслардан фойдаланишни, сарф нормасининг бажарилишини таҳлил қилаётганда шу нарсани эсда тутиш керакки, агар бундай таҳлил учун фойдаланиш коэффиценти қўлланиладиган бўлса, у вақтда талаб ва чиқитлар бирлик (ёки 100%) ҳисобида олинган сарфлаш нормасига нисбатан сон (ёки процент) билан ҳисоб қилинади. Масалан, режадаги фойдаланиш коэффиценти 0.8 га тенг бўлса, демак, режа ҳисобида сарфлаш нормасининг 0.2 қисми ёки 20 фоизи талаф ёки чиқитга кетади деб нормаллаштирилган. Агар ишлаб чиқаришда материаллардан фойдаланишни таҳлил қилиш учун (режадаги ва ҳақиқий) сарфлаш коэффицентлари мавжуд бўлса, у ҳолда сарфлаш коэффицентининг миқдори (ундан бир сон чиқариб ташланади) соф оғирликка (нафли, назарий сарфлашга) нисбатан талаф ва чиқитлар миқдорини белгилайди. Бу қоидага амал қилинмаса, сарфлаш нормаси ёки ошиб кетади, ёки камаяди ҳамда ишлаб чиқаришда

моддий ресурслардан фойдаланишни таҳлил қилишда нотўғри хулосаларга олиб келади.

Юқорида кўриб ўтилган $K_{\phi} 0.8$ (сарф нормасидан 20% талаф ва чиқитлар) учун сарфлаш коэффиценти миқдори

$$K_c = \frac{1}{K_{\phi}} = \frac{1}{0.8} = 1.25$$

бўлади. Яъни, сарфлаш коэффицентида соф оғирликка ёки фойдали сарфга нисбатан 25 фоиз талаф ва чиқит назарда тутилади.

Шундай қилиб, сарфлаш коэффицентининг аҳамияти, соф оғирлик ёки фойдали сарф миқдори қилиб олинadиган бир сонидан каттадир. Бир сонидан юқорисининг бари талаф ва чиқитларнинг нисбий миқдоридир. Талаф ва чиқитлар фоизини белгилаш учун $(K-1) \times 100$ зарур. Талафнинг нисбий миқдорида тафовут (фойдаланиш коэффиценти юзасидан ҳисобланганда нормадан 20 фоиз сарфлаш коэффицентини юзасидан ҳисобланган 25 фоиз) бўлишига ҳарамасдан, бу талафларнинг мутлақо аҳамияти ҳар икки ҳолда ҳам нормада бир хил ҳисоб қилинади. Моддий ресурслардан энг муҳими ҳисобланган ҳам ашё ресурсларидан тежамкорлик билан фойдаланиш учун уларни тежашнинг манбаларини бплиш ва имкониятларини тўғри баҳолай олиш лозим. Моддий ресурсларни, шу жумладан ҳам ашё ресурсларини тежаш ва самарали тарзда фойдаланиш уларнинг чиқиндига чиқадиган қисмини камайтиришни назарда тутати.

Хулоса ва таклифлар.

Мамлакатимиз Президенти И.А.Каримов ўзининг катор асарларида ҳозирги тараққиёт даражасида ҳам ашёдан самарали фойдаланишга, ҳам ашёдан фойдаланишда комплекслилик тамойилига эътибор беришни уқтирмакда. Хар бир ҳам ашё туридан юқори даражада самара билан фойдаланиш иқтисодиётимизнинг ривожини белгилайдиган муҳим омиллардан биридир. Шу сабабли саноат корхоналарида моддий ресурслардан самарали фойдаланиш йўналишларини белгилаш ҳозирги вақтда долзарб масалалардан ҳисобланади. Олиб борилган тадқиқотда ана шу мақсад асос қилиб олинди.

Моддий ресурслардан самарали фойданиш учун қуйидаги таклифлар ишлаб чиқилди:

1. Саноат корхоналари фаолиятида моддий ресурслардан фойдаланиш даражаси корхона фаолияти самарадорлигини белгиловчи муҳим омил ҳисобланади. Корхоналарнинг ривожланишини таъминлаш ва яшаб қолишига эришиш учун моддий ресурслардан фойдаланиш даражасини мунтазам тарзда таҳлил қилиш ва такомиллаштириш йўналишларини белгилаш лозим.

2. Моддий ресурслардан самарали фойдаланиш улардан ўйлаб. асосланган ҳолда, мақсадга мувофиқ фойдаланишни назарда тутди. Моддий ресурслардан самарали фойданиш улардан фойдаланишнинг сифат тавсифини кўрсатади. Моддий ресурслардан самарали фойдаланиш узлуксиз жараён ҳисобланиши лозим ва ишлаб чиқишнинг ривожланиши билан биргаликда ривожланиб бориши лозим.

3. Моддий ресурслардан самарали тарзда фойдаланиш йўналишлари ишлаб чиқилди:

- янги техника ва технологияни жорий қилиш;
- ҳам ашё ва материалларни, энергия ва ёнилғи турларини арзонроғи ва сифатлироғи билан алмаштириш;

-моддий ресурслардан, хом ашёдан комплекс равишда фойдаланиш;

- моддий ресурсларни тежашни рағбатлантириш.

4. Саноат корхоналарида моддий ресурсларни ташиш ва сақлашда баъзи бир йўқотишлар мавжуд. Шу сабабли, зарур бўлган хом ашё ва материалларни ташиш ва сақлашда амалга ошириладиган ишлар даражасини орттириш катта аҳамиятга эга ҳисобланади. Хом ашё ва ёрдамчи материалларни сақлашда маълум шароитларга амал қилмаслик натижасида уларни сифатини бузилиши, паст навларга ўтиши ва уларни ишлаб чиқаришга тайёрлаш қўшимча харажатлар талаб қилиши мумкин. Шу сабабли уларин сақлаш ва ташиш технологиясини яратиш лозим.

5. Моддий ресурсларни тежаб-тергаб фойдаланишнинг энг муҳим йўналишларидан бири ресурсларни тежашни рағбатлантиришдир. Хом ашёдан самарали фойдаланишни йўлга қўйиш мақсадида, комплекс равишда улардан фойдаланишни амалга ошириш мақсадида хом ашёдан самарали тарзда фойдаланиш соҳасида маълум ютуқларни қўлга киритган ходимларни моддий рағбатлантириш тизимини ташкил этиш мақсадга мувофиқдир.

6. Саноат корхоналарида ишлаб чиқарилаётган маҳсулот ҳажмини ялпи маҳсулот ва товар маҳсулот кўринишларида ўлчаш маҳсулотларининг материал сиғимини ҳисобга олар эди. Эндиликда, баъзи бир тармоқларда фойдаланилаётган соф маҳсулот кўрсаткичи моддий ресурслар сарфини ҳисобга олмайди, чунки иш хақи, иш хақидан ажратмалар ва меъёрий фойдани ҳисобга олади. Маҳсулотнинг материал сиғимининг ортиши ёки камайиши бу кўрсаткичга таъсир қилмайди. Бу эса корхонани моддий харажатлар асосида ҳисобланадиган материал сиғимини орттиришга қизиқишларини йўқотади. Кейинги пайтда бу кўрсаткичдан кам фойдаланилмокда. Саноат корхоналарида бу кўрсаткичдан фойдаланишга ўтишни тавсия қиламиз. Ушбу кўрсаткични маҳсулот ҳажмини аниқлашнинг

асосий кўрсаткичи сифатида белгиланиши моддий ресурслардан самарали фойдаланишга асос яратади.

7. «Самарали» ва «самарадорликни ошириш» сўзларининг мохиятини, маъносини очишга ҳаракат қилинди. «Самарали» дегани ҳар томонлама ўйлаб мақсадга мувофиқ, асосланган ҳолда фойдаланиш тушунилади. «Самарадорликни ошириш» деганда эса такомиллаштириш, яхшилаш, ташкил этиш даражасини ортириш тушунилади. Ишлаб чиқариш корхоналарида моддий ресурслардан самарали фойдаланиш ва улар «самарадорлигини ошириш» ишлаб чиқаришда улардан фойдаланиш даражасини оширишдир.

8. Диплом ишида моддий ресурслардан самарали фойдаланишнинг ташкилий-иқтисодий тадбирлари тузилади. Ушбу тадбирлар комплекси икки гуруҳга бўлинади:

- ишлаб чиқариш босқичида моддий ресурслардан фойдаланиш даражасини орттириш бўйича тадбирлар;

- тақсимот ва муомила босқичларида моддий ресурслардан самарали фойдаланишни ташкил этиш. Ишлаб чиқариш босқичида моддий ресурслардан фойдаланиш даражасини орттириш бўйича тадбирлар икки гуруҳдан иборат бўлиши лозим;

- ташкилий-иқтисодий тадбирлар;

- техник-технологик тадбирлар.

9. Корхоналарда моддий ресурсларни тежаш билан боғлиқ бошқарув ишларини корхонанинг ўзидангина бошламаслик керак. Бу тадбирларни корхонадан ташқарида, яъни моддий ресурслар бизнинг корхонагача етиб келмасдан олдин бошлаш лозим. Корхонада фойдаланиладиган моддий ресурсларни қаердан, қайси ташкилотдан қандай сифатда ва қандай нархда олиш мумкин. Қандай шартнома тузилади, қандай транспорт турида, қанча миқдорда етказиб келинади? Хом ашёнинг сифат кўрсаткичлари қандай аҳволда ва қайси томонга ўзгариши мумкин? Хом ашёни сотиб олишда ва

ташишда турли вариантларни тузиш ва улардан энг мақбулини танлаб олиш катта аҳамиятга эгадир.

10. Моддий ресурслардан фойдаланиш меъёрларини такомиллаштириш учун меъёрлаштириш тамойилларига амал қилиш лозим. Моддий ресурслар сарфи билан боғлиқ меъёрлар илғор. прогрессив бўлиши, техник-иқтисодий қисоблар билан асосланиши лозим.

11. Хом ашёдан тежамкорлик билан фойдаланишнинг имкониятлари аниқланди. Бу имкониятлар икки йўналишдан иборатлиги белгиланди:

- тўғридан-тўғри тежамкорлик;
- қиёсий тежамкорлик.

12. Саноат корхоналарида чиқиндиларни қайта ишлаш технологияси таклиф этилди. Унга мувофиқ чиқинди хўжалигини ташкил этиш, чиқиндиларни қабул қилиш, гуруҳларга ажратиш ва сақлашни ташкил этиш тартиби тузилди ва аста-секин гуруҳлар бўйича чиқиндиларни ишлаб чиқаришга қўйиш тартиби тузилди.

13. Саноат корхоналарида хом ашё ва моддий ресурслардан самарали фойдаланишни таҳлил қилишни йўлга қўйиш ва бу таҳлилга асосий эътиборни қаратиш лозим. Таҳлил натижасида тадбирлар тузилиши лозим.

14. Моддий ресурслардан фойдаланиш кўрсаткичлари тизимида яна бир кўрсаткични тавсия қиламиз.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙҲАТИ

1. И.А.Каримов. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. Т., Ўзбекистон, 2009.
2. И.А.Каримов. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Т., Ўзбекистон, 1995.
3. И.А.Каримов. Ўзбекистон - бозор муносабатларига ўтшнинг ўзига хос йўли. Т., Ўзбекистон, 1995.
4. И.А.Каримов. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг тамойиллари. Т., Ўзбекистон, 1995.
5. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва янгилашни изчил давом эттириш - давр талаби. Президент Ислам Каримовнинг 2008 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2009 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси // Халқ сўзи, 2009 йил 14 февраль.
6. Ўзбекистон Республикасидаги корхоналар тўғрисидаги қонун. 1991 йил 15 феврал - Ўзбекистон Республикаси қонун ва фармонлари. Т. “Ўзбекистон” - 1992.
7. «Корхоналар тўғрисида»ги қонун. 1991-2006 йиллар.
8. «Хусусий корхоналар тўғрисида»ги қонун. 2003 йил.
9. «Банкротлик тўғрисида»ги қонун. 2005 йил 16-декабрь.
10. Президент И.А.Каримовнинг 2000 йил 5 июндаги «Экспорт махсулоти ишлаб чиқаришни рағбатлантиришдаги қўшимча чора тадбирлар тўғрисида»ги фармони.
11. Вазирлар маҳкамасининг 1999 йил 5-февралдаги «Махсулот (иш ва хизмат)лар таннархига киритиладиган махсулот (иш ва хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молия натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида»ги низомни тасдиқлаш тўғрисидаги 54-

сонли қарори. (2003 йил 25 декабрдаги 567 сонли қарор асосидаги ўзгартиришлар билан).

12. Абдукаримов И.Т., Пардаев М.К., Исроилов Б.И. Корхонанинг иқтисодий салоҳияти таҳлили. Тошкент. “Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси”, 2003.

13. Абулқосимов Х. Корхонанинг халқаро маркетинг фаолияти. Тошкент, “Академия” нашриёти, 2002.

14. Бозор иқтисодиёти шароитида бизнес-режанинг моҳияти. Маъруза матни, Абдукаримов Б.А. Самарқанд, 1997.

15. Гозибеков Д.Е. Инвестицияларни молиялаштириш масалалари. Т. “Молия”, 2003

16. Корхонанинг бозор модели. Маъруза матни. Қутбетдинов А.Т., Абдукаримов Б.А., Самарқанд 2000.

17. Пардаев М.Қ., Абдукаримов Б.А. Меҳнат иқтисоди ва социологияси. Ўқув қўлланма. Самарқанд 2002.

18. Пардаев М.қ., Исроилов Б.И. Иқтисодий таҳлил. Ўқув қўлланма, I-II қисм. - Тошкент: “Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси”. Нашриёт уйи, 2001

19. Парпиев У., Саломов И. Бозор иқтисодиёти асослари ва ишлаб чиқаришни ташкил этиш. Т. “Шарқ”. 1996.

20. Сулайманов Ш.С. Иқтисодиёт назарияси. Ўқув қўлланма. 1998.

21. Чжен В.А., ва бошқалар. Хусусийлаштириш асослари. I, т., Т., “Иқтисод ва ҳуқуқ уйи”. 1996.

22. www.ref.uz

23. www.regoin.uz

24. www.ziyonet.uz